

УКРАЇНСЬКЕ МИСТЕЦТВО

L'ART D'UKRAÏNE. II.

Б А С Н А К Р М Ч Е Ї Ъ К М

УКРАЇНСЬКЕ МИСТЕЦТВО

II

БУКОВИНСЬКІ І ГАЛИЦЬКІ ДЕРЕВЛЯНІ ЦЕРКВИ,
НАДГРОБНІ І ПРИДОРОЖНІ ХРЕСТИ, ФІГУРИ
І КАПЛИЦІ

ДАНИЛО ЩЕРБАКІВСЬКИЙ

L'ART DE L'UKRAÏNE

II

LES EGLISES DE BOIS EN BOUKOVINE ET EN GALICIE.
CROIX TOMBALES ET CROIX DE ROUTES
CRUCIFIX ET CHAPELLES
PAR

DANIEL CHTCHERBAKIVSKY

КНІЇВ—ПРАГА

1926

KIEV—PRAGUE

УКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ ВИДАВНИЧИЙ ФОНД

Друкы: »Legiografie«, Praha-Vršovice, Sámova ul. 665.

Памяти своего покойного батька автор присвячує цю працю.

L'auteur dédie cet ouvrage à la mémoire de feu son père.

ОГЛАВ.

TABLES DE MATIERES

Передмова	III.	Préface	p. III.
Церкви	V.	Eglises	V.
Дзвіниці	XII.	Campaniles	XII.
Брами	XV.	Portes de clôture.....	XVI.
Нагробні хрести	XVI.	Croix tombales.....	XVII.
Придорожні хрести. фігури, каплиці	XXI.	Croix au bord de routes crucifix dits „figures“, chapelles	XXI.
Хрести придорожні.....	XXII.	Croix au bord de routes....	XXIV.
Фігури	XXIII.	Figures	XXV.
Каплиці	XXIV.	Chapelles	XXVI.
Рельєфи	XXVIII.	Reliefs	XXX.
Примітки	XXXII.	Remarques	XXXII.

ПЕРЕДМОВА

Всім відомі події останніх років, що припинили навіть де-які великі західно-європейські видання з мистецтва, затримали також і вихід цього більш скромного видання, другий випуск якого виходить лише через 12 років після першого, виданого моїм братом Вадимом Щербаківським, і через 8 років після того, як цей другий випуск був складений.

В другому випускові «Українського Мистецтва» не привелось дотримати наміченого плану. Прийшлося виключити знімки одинадцяти дзвіниць, що були вислані на архітектурну виставку в Петербурзький Інститут Цивільних Інженерів, тому що вони цілком несподівано для мене, без згоди й порозуміння зі мною, були видані по калькам Савицького М. Красовським в «Курсѣ исторіи русской архитектуры. Часть I. Деревянное зодчество. Петроград. 1916». Матеріяли до цивільного будівництва, що були налагоджені для цього випуску і переховувались у В. Г. Кричевського, згоріли разом з власною його колекцією в січні місяці 1918 р.

Щоб не затримувати видання її надалі, прийшлося дати майже виключно ті знімки пам'яток архітек-

PRÉFACE.

Les évènements bien connus de tout le monde et qui ont fait cesser l'édition même de quelques grandes publications d'art européennes ont aussi empêché la publication du présent ouvrage modeste, dont le 2-ème fascicule ne paraît que douze ans après le 1-er, publié par mon frère Vadyme Chtcherbakivsky et huit ans après son arrangement.

Dans le présent fascicule de „L'Art de l'Ukraine“ je n'ai pu m'en tenir au programme proposé préalablement. J'ai été obligé d'en exclure les photographies de onze campaniles. Ces photographies avaient été envoyées à l'exposition d'architecture à l'Institut d'Ingénieurs Civils à Pétersbourg et à mon insu et à ma grande surprise ont été publiées ensuite d'après les dessins de M. Savitsky par M. Krassovsky dans son „Cours de l'histoire de l'architecture russe, v. I. L'architecture en bois. Petrograde. 1916“. Les documents de constructions profanes arrangés pour le présent fascicule et qui se trouvaient en conservation chez M. Kritchovsky ont été détruits avec toute la collection de M. Kritchovsky lors d'un incendie à Kiev au mois de janvier 1918.

тури, що були зроблені мною в Галичині і Буковині 1915—1917 р. Цей матеріал прийшлося дати майже сировим, без планів і розрізів, а замість спеціальної студії про них, умістити лише ту невелику статтю, — як пояснення до де-яких розділів цього випуску, яку я склав ще на початку 1918 року.

Що-до фотографій, уміщених в цьому випуску, то 121 з них зроблена мною, п'ять — А. Т. Середою, одна — П. І. Холодним і одна — Г. Й. Вітром. Останнім я висловлюю при цій нагоді щиро подяку за дозвіл опублікувати знімки.

Нарешті не можу не висловити щирої подяки моїй братові Вадимові Щербаківському, завдяк енергії якого побачила світ ця книжка.

Титульна віньєтка — роботи В. Г. Кричевського.

Данило Щербаківський.

Pour ne pas retarder cette publication je suis obligé de me borner presque exclusivement à la publication des documents que j'ai recueillis en Galicie et en Bukovine en 1915—1917. Je suis obligé de les présenter non arrangés, presque à l'état brut, sans plans, ni coupes et au lieu d'une étude étendue sur ce sujet, de ne donner qu'un article succinct composé en 1918 et contenant quelques remarques sommaires relatives à certains chapitres du présent fascicule.

Quand aux photographies introduites dans le présent fascicule j'en ai exécuté 121, 5 appartiennent à M. A. Séréda, une à M. P. Kholodny et une à M. J. Viter. Je profite de cette occasion pour exprimer à M. M. Sereda, Kholodny et Viter ma profonde gratitude d'avoir bien voulu autoriser la publication de ces photographies.

Daniel Chtcherbakivsky.

Церкви. — Серед питань, які їй досі застаються невирішеними історією української архітектури, як наукою, стоїть питання про походження українських деревляних церков. Воно викликало де-кілька теорій: одні дослідувачі виводять українську церкву з звичайної слов'янської трьохкамерної хати, другі наближають її до індуських і хинських пагод. Професор Вовк спочатку¹⁾ виводив українські церкви з простої однозрубної каплички, пізніше²⁾ бачить можливість вивести всі українські церкви з хрестових пятибанних церков; шукають перводжерело українських церков в великоросійській архітектурі, східній, західньо-європейській і т. п.

В цій томі «Українського мистецтва» дано де-кілька зразків «буковинського типу» деревляних церков, який стоїть осторонь від відомих типів і відповідає т. зв. «клетским» церквам російської архітектури.

Ці зразки дадуть де-який матеріал до рішення питання про походження архітектури деревляних церков і, хоч і не рішать його, але, можливо, доведуть, що його треба рішати в іншій площині, що взагалі не можна виводити всі типи українських церков з якого-небудь одного перводжерела.

Eglises. — Parmi les problèmes qui restent jusqu'à présent non résolus dans l'histoire de l'architecture ukrainienne se trouve aussi celui de l'origine des églises ukrainiennes en bois. Ce problème a donné naissance à plusieurs théories: certains croient l'église ukrainienne dériver de la vulgaire chaumière slave à trois chambres, d'autres la rapprochent des pagodes indoues et chinoises; le professeur Volkov croyait d'abord les églises ukrainiennes dérivées de la simple chapelle ukrainienne à une nef, ensuite il entrevoyait la possibilité de déduire toutes les églises ukrainiennes des églises en croix et à cinq coupoles; on cherche parfois l'origine des églises ukrainiennes dans l'architecture russe, en Orient, en Europe Occidentale etc.

Dans le présent fascicule de „L'Art de l'Ukraine“ nous donnons quelques exemples du type „boukovinien“ d'églises en bois qui se présente bien à part des types connus et correspond aux églises dites „églises à chambrettes“ de l'architecture russe. Ces exemples peuvent servir quelque peu de données pour la résolution du problème de l'origine des formes architecturales des églises en bois et même sans permettre de le résoudre complètement ils démontreront peut-être qu'il est à examiner dans un tout

Буковинська архітектура, особливо деревляна, мало вистудійована. Що до деревляних церков, то треба сказати, що на всім кордоні Буковини з Галичиною можна здибати такі самі церкви, як і в Галичині: в с. Іспасі, наприклад, звичайна галицького типу трьохбанна церква; в Підиківцях (№18) така сама церква, як в с. Воронові (№ 20) в Галичині, тільки витримана в кращих пропорціях.

Дзвіниці буковинські цілком подібні до галицьких, навіть в складних зразках. Але поруч з цими церквами на всім просторі Австрійської Буковини, а також в, так званій, Російській Буковині (західній частині Хотинського повіту) здибається ще один тип деревляних церков — невеличких, дуже примітивних, які дуже нагадують не тільки планом, але й перекрієм і своїм зовнішнім виглядом — звичайну селянську хату. Розглянемо їх.

Церква в с. Тирнівці (№ 2) — найпростіший зразок церков цього типу — найбільш наближається до простої хати. Вона збудована взруб без «остатків» в три зруби (олтарний вужчий); стіни вимашені білою глиною; перекриття чотирьохкатне з широкими звісами, увінчане на кінцях коника залізними хрестами, піддашшям своїм спірається на стовпи, які оточують всю церкву навколо. Такі самі стовпчики оточують звичайно і типові хати на Буковині, Хотинщині і в сусідніх повітах Румунії.

Вхід в церкву не з заходу, а з півдня в бабинці. Інтересно, що Тирнавська церква має тільки два хрести, а не три, і цим теж

аутре план d'idée et qu'on ne peut pas déduire tous les types des églises ukrainiennes d'une seule source primitive.

L'architecture boukovinienne, surtout celle en bois, a été très peu étudiée jusqu'à présent. Il est à noter que tout le long de la frontière entre la Boukovine et la Galicie on rencontre les mêmes églises qu'en Galicie: l'église du village d'Ispas p. ex. est une église ordinaire du type galicien à trois coupes. A Pidykivtsi (fig. 18) on voit la même église qu'à Voroniv (fig. 20) en Galicie, à cette différence près que ses proportions sont mieux choisies. Les campaniles boukoviniens sont tout à fait pareils à ceux de la Galicie, même en ce qui concerne les exemples compliqués. Mais à côté de ces églises on rencontre sur toute l'étendue de la Boukovine roumaine ainsi qu'en Boukovine dite russe (la partie occidentale du district de Khotyne) encore le type de petites églises en bois, très primitives qui rappellent beaucoup non seulement dans leur plan, mais aussi dans la coupe, la chaumière vulgaire paysanne. L'église du village de Tyrnivka (fig. 2), exemple le plus simple de ce type se rapproche très sensiblement à la chaumière ordinaire. Elle est bâtie en charpente à tenon croisés et comporte trois parties (celle du sanctuaire est plus étroite); les murs sont blanchis à l'argile; la toiture est à quatre pans avec de larges rebords et ornée aux deux extrémités du faite de croix en fer; elle repose sur des colonnettes qui sont placées tout autour de l'église. Les colonnettes similaires entourent ordinairement les maisons paysannes typiques en Bukovine dans le district de Khotyne ainsi que dans

наближається до місцевої хати, що на кінцях даху завершується іноді маленькими деревляними хрестиками чи поясними постаями чоловічків — «тотемів», які так само мають захищати хату від усього злого, як і хрести.

Цей тип простенької церковки з майже притуленою до неї дзвіничкою на чотирьох стовпах здибається дуже часто в сумежнім з Чернівцями Дорохойським повіті Румунії. Церква в Ширівцях Долишніх (№ 3) дуже нагадує Тирнавську з тією різницею, що вхід в церкву не в бабинці, а в центральнім зрубі. Церква теж орієнтована чільною стороною на південь; з кожного боку від дверей по два вікна, як в місцевих хатах; дах завершується не двома, а трьома хрестами на главках, причім центральна главка оперта на барабан.

В Трустинецькій церкві (№ 5) середній зруб ширший, ніж бабинець і вівтарь, але перекриття лишається таким самим.

В церкві в Волоках (№ 8) середній зруб остільки широкий, що дах випявся по його контуру, але це випнуття даху зроблено м'яко без гострих кутків на зломах, піби майстер, що будував цю церкву, боявся ухилитися від традиційної хатньої форми даху. Церкви в Карапчіві, Вілявчому і в Станівцях Долишніх (№№ 7, 9, 14) дають інтересні зразки різних стадій розвитку центральної главки, який починає відбиватися і на загальній конструкції середнього зрубу. Гар-

*) Tête de coupole est un détail de coupole très fréquent dans les églises ukrainiennes. C'est une petite construction ayant

les districts voisins roumains. L'entrée de l'église se trouve non pas à l'ouest mais au sud et mène dans le „babynets“ (partie réservée aux femmes). Il est intéressant de noter que l'église de Tyrnovka n'a que deux croix et non pas trois, ce qui la rapproche aussi de la maison paysanne ordinaire qui est quelquefois, elle aussi, surmontée de deux petites croix en bois ou de petites figurines d'hommes — les „totems“ devant protéger, de même que les croix, la maison de tout malefice.

Ce type de petite église simple avec un petit campanile presque accoté à l'église et reposant sur quatre piliers se rencontre fréquemment dans le district roumain de Dorokhoy voisin de Tchernivtsi. L'église de Chyrivtsi Dolichni (fig. 3) rappelle celle de Tyrn vka a cette différence près que l'entrée se trouve non pas dans le „babynets“, mais dans la partie centrale.

La façade est aussi orientée au sud; de chaque côté de l'entrée il y a deux fenêtres comme dans les maisons de l'endroit; le toit est surmonté non pas de deux mais de trois croix sur des têtes de coupoles;*) la tête de coupole centrale repose sur un tambour. Dans l'église de Troustyntsi (fig. 5) la nef centrale est plus large que la partie réservée aux femmes et que le sanctuaire, mais la toiture reste la même. Dans l'église de Voloki (fig. 8) la partie centrale est si large, que le toit présente des saillies suivant son contour, cependant très douces, sans angles aigus comme si le constructeur eût

la forme du casque persan; elle est surmontée d'une croix et ordinairement réunie à la coupole au moyen d'un tambour octogonal,

ними зразками буковинських церков являються церкви в Задібрівцях і Нових Мамаївцях (№№ 4 і 16). Задібрівська церковка маленька, рублена взруб з «остатком», який підтримує високий, гонтом критий дах; оточена деревами, вона робить гарне враження мініатюрними, з артистичним смаком виконаними главками і своїми простими загальними пропорціями.

Церква в Мамаївцях Нових сама більша з церков буковинського типу, яку мені довелося бачити: вона висока, струнка, в чудових пропорціях, збудована в 1773 році.

Своїм зовнішнім виглядом, надзвичайно високим загальним перекриттям з широким піддашсям, близькістю середнього наглавного хреста, на високім барабані з главкою, до вітара, а також олтарною абсидою, вона дуже нагадує муровані буковинські церкви XV—XVII віку. Вхід в церкву з заходу. На жаль, і цієї церкви я не міг обдивитись в середині, як і багатьох інших. По переказах селян, внутрішнє перекриття мамаївської церкви окреме для кожного зрубу і уявляє собою високі вісьмигранні піраміди над кожним зрубом (над вітарем мабуть шостигранна піраміда?).

Окрім цих церков, мені довелося бачити чимало подібних: на передмістї Чернівців, в Чорторії, Лужку, Кучурмику, на Буковині; в Ракітному, Перебийківцях, Дінавцях, Берестю в Хотинському повіті; в Дорохою в Румунії. Зовнішній вигляд Чернівецької, Чорторійської і Ракітнянської церкви подібний до церкви в Задібрівцях; в Берестей-

craint de rompre avec la forme traditionnelle du toit des maisons de l'endroit.

Les églises de Karaptchiv, de Viliavtché et de Stanivtsi Dolichni (figs 7, 9, 14) présentent des exemples intéressants des différents degrés du développement de la coupole centrale, qui commencent à influencer la construction générale de la partie centrale de l'église.

Les églises de Zadibrivka et de Novi Mamaïvtsi (figs 4 et 16) présentent de beaux exemples des églises boukoviennes. L'église de Zadibrivka est petite, ses murs sont charpentés à tenons croisés et supportent une haute toiture couverte de bardeaux. Entourée d'arbres, elle produit une impression agréable avec ses têtes de coupole mignonnes, exécutées avec un gout artistique et ses proportions générales très simples. L'église de Novi Mamaïvtsi est la plus grande des églises du type boukovinien que j'aie l'occasion de voir. Construite en 1773 elle est haute, élancée et de proportions admirables. Par tout son aspect extérieur, sa toiture extrêmement haute avec de larges rebords, sa croix de coupole centrale très rapprochée du sanctuaire ainsi que par son abside de chevet, elle rappelle de très près les églises boukoviennes en maçonnerie des XV—XVII siècles. L'entrée se trouve à l'ouest. Je n'ai pu malheureusement visiter cette église à l'intérieur, pas plus que beaucoup d'autres. D'après les dires des paysans chaque compartiment à l'intérieur a sa propre toiture séparée ayant la forme d'une pyramide octogonale (le sanctuaire est surmontée probablement d'une pyramide hexagonale?) Outre ces églises

ській, Перебийківській, Кучурміцькій церкві центральна главка підійнята на широкий вісьмикутній барабан, а в Лужську, під всіма трьома хрестами підведені широкі вісьмикутні барабани, хоч зовнішнє перекриття церкви звичайне чотирьохскатне.

Головні риси архітектури всіх цих церков слідує: 1) загальний силует церкви подібний до силуету селянської хати, 2) план церкви трьохкамерний, 3) зовнішнє перекриття загальне для всіх трьох зрубів, чотирьохскатне, високе, крите гонтом, з широким піддашшям, 4) внутрішнє перекриття не відповідає зовнішньому: воно окреме для кожного зрубу, іноді банне, частіше пірамідальне, бабінець іноді має стелю, 5) вхід в церкву майже завжди з півдня в бабинці, 6) піддашшя спірається іноді на колонки простого хатнього типу без аркатури. Треба додати, що на Буковині деревляні церкви по більшості будують не вчені-архітекти, а самі селяне без жадних планів. В Галичині і на Україні, здається, нема церков цілком подібних до цього типу. Трохи наближаються до буковинських деякі волинські, але вхід в них завжди з заходу проти вітваря. Церкви з південним входом здибаються в Галичині, — наприклад, — на Знесеню у Львові³⁾, в Білі Чортківській⁴⁾, на Поділлі: в Княжполі⁵⁾, в Должжукі, Могилівці⁶⁾, але загальна конструкція цих церков цілком інша. Ми відкидаєм ті церкви, які поруч з південним входом в центральнім зрубі мають і західний вхід в бабінець. Таких церков в дуже багато по всій Україні.

j'ai eu l'occasion d'en voir nombre d'autres semblables aux susmentionnées: dans un faubourg de Tchernivtsi, à Tchortoryia, à Lougeok, à Koutchourmyk en Boukovine, à Rakitné Pérébyikivtsi, Dounayévtsi, Berestia dans le district de Khotyne, à Dorokhoy en Roumanie. L'aspect extérieur des églises de Tchernivtsi, Tchortoryi et Rakitné rappelle de très près l'église de Zadibrivka. Dans les églises de Berestia, Pérébyikivtsi, Koutchourmyk la tête de coupole centrale est montée sur un large tambour octogonal et à Lougeok sous les trois croix se trouvent de larges tambours octogonaux bien que la toiture de l'église soit comme d'habitude à quatre pans.

Les traits caractéristiques architecturaux de toutes ces églises sont les suivants: 1. La silhouette générale ressemble à celle de la maison paysanne; 2. le plan se divise en trois parties; 3. la toiture extérieure commune pour les trois parties est à quatre pans, assez élevée avec de larges rebords et couverte de bardeaux; 4. la toiture intérieure ne correspond pas à la toiture extérieure: chaque partie du plan a sa propre toiture intérieure, qui est construite parfois en coupole et plus souvent en pyramide, dans le „babinets“ (partie située à l'ouest et réservée aux femmes) il y a quelquefois un plafond; 5. l'entrée de l'église se trouve presque toujours au sud dans le „babinets“; 6. les rebords du toit sont supportés quelquefois par des colonnettes du type simple comme dans les maisons, sans arcature. Il est à noter qu'en Boukovine ce ne sont pas les architectes professionnels qui, pour la plupart, construisent

В Хотинському повіті на Бессарабії, в так званій Російській Буковині, буковинський тип дерев'яних церков мав дальніший розвиток і дав інтересний варіант. Вже в Буковині здибаються церкви (наприклад, в Карапчіві № 7) з прибудованим до входу з півдня притвором; здибаються також церкви з прибудованою теж з півдня, але до віттаря паламарнею, наприклад, в Строїнцях (№ 6). В Хотинському повіті існують церкви з двома прибудовами: до бабинця і до віттаря одночасно з будуванням самої церкви прибудовуються з півдня притвор і паламарня цілком симетрично і однакового розміру. Таким чином являється новий варіант цього типу, який в плані дає літеру «п» і взагалі орієнтується на південь.

Такі церкви збудовані в самому Хотині (на старому місті), в Капливці, в Сенжарі (№№ 13, 12, 10) Хотинського повіту. Дві перші цілком нагадують хату, навіть побілені білою глиною; Капливська збудована не взруб, а взамет. Хотинська церква має широку главку на вісьмикутній широкому барабані посередині і дві маленькі главки на кінцях коника; Капливська, окрім трьох головних хрестів, має ще два маленьких хрестика над обома прибудовами. Церква в с. Сенжарі дає досить гарний зразок цього простого симетричного і досить закінченого типу церков.

Лінія коника тут розбита підвищиною, в яку вставлено вісьмикутній барабан з главкою; піддашся не широке; приблизно на один аршин нижче нього зроблено навкруги всієї церкви друге піддашся більш широ-

les églises, mais les paysans eux-mêmes et sans se servir d'aucun dessin. Il paraît qu'en Galicie et en Ukraine il n'y a point d'églises tout à fait semblables à ce type. Quelques églises de Volhynie se rapprochent des églises bukovin'ennes, mais elles ont l'entrée toujours à l'ouest vis-à-vis du sanctuaire. Les églises avec l'entrée au sud se rencontrent en Galicie, par ex. celle de l'Ascension à Léopol ainsi que les églises de Bila T'chortkivska, de Kniajopol en Podolie, de Doljok, de Mohylivka, mais la construction générale de ces églises est tout autre. Nous passerons ici sous silence les églises ayant outre l'entrée au sud dans la partie centrale, une seconde entrée à l'ouest dans le „babynets“. Il y a nombre de ces églises un peu partout en Ukraine.

Dans le district de Khotyne en Bessarabie dans la Boukovine, dite Boukovine de Russie, le type boukovinien s'est avancé plus loin dans le développement et présente une variation intéressante. Déjà en Boukovine se rencontrent les églises (p. ex. à Karap'tchiv, fig. 7) avec un porche fermé, ajouté à la face sud de la construction; il y a des églises avec une sacristie („palamarnia“) ajoutée aussi au midi mais tenant du sanctuaire, p. ex. à Strointsi (fig. 6). Dans le district de Khotyne il y a des églises avec deux annexes: au „babynets“ et au sanctuaire on ajoute, en construisant l'église, un porche et la sacristie au sud de l'église. Les deux annexes sont de mêmes dimensions et parfaitement symétriques. Il en surgit une nouvelle variation de ce type donnant sur le plan la figure 11. Il existe de telles variations dans la ville même de Khotyne (dans la vieille cité), à Kaplivka et à Senjar

ге, яке додає багацько соковитости і гармонійности загальним лініям фасаду церкви.

Інтересно, що такі ж самі дві симетричні прибудови має з південної сторони церква в селі Ленківцях (№ 11), яка своєю загальною конструкцією трохи нагадує відомий старий Ковельський собор; Ленківська церква має опасання без аркатури і два входи тільки південні через притеор і паламарню. Більш розвинених церков цього типу — назвем його хотинським — ми, здається не маємо. Зразками тих напрямів, в яких ішов, між іншим, розвиток буковинських церков являються проста, але дуже гармонійна церква в Старих Мамаївцях (№ 19), церква в Калинківцях (№ 15) і Барбівцях (№ 17).

Решта деревляних церков цього типу суть варіанти відомих вже в науці Галицьких типів і мають значіння тільки своїми деталями і пропорціями.

Церкви хотинсько-буковинського типу відповідають в російській церковній архітектурі «клетским» церквам. По аналогії з цими останніми й в протилежність звичайним ярусним церквам українським, їх можна було би назвати церквами «хатнього» типу, або дати їм якусь иншу назву, що передала би їх залежність від архітектури хати.

Інтересним зразком камяної архітектури являється напівзруйнована каплиця Івана Богослова (№№ 37—38) в монастирі в с. Хрещатику на Буковині, проти галицького села Заліщиків.

Вона збудована над криницею, з якої бе струмочок, що витікає з

(figs. 13, 12, 10) dans le district de Khotyne. Les deux premières ressemblent tout à fait à une maison paysanne, elle sont même blanchies à l'argile; l'église de Kaplivka est construite non pas en charpente à tenon croisés mais en planches enchassées dans les piliers.

L'église de Khotyne a une tête de coupole large posée sur un large tambour octogonal au milieu et deux petites têtes de coupole aux extrémités du faite. L'église de Kaplivka, outre les trois croix principales a encore deux petites croix sur les constructions annexées. L'église de Senjar présente un bel exemple de ce type simple symétrique et assez achevé. La ligne du faite est coupée par une saillie sur laquelle est posé un tambour octogonal surmonté d'une petite tête de coupole; les rebords du toit ne sont pas larges. Soixante-dix *cm* à peu près en dessous, tout autour de l'église, va un autre rebord de toit qui est plus large et qui prête à toute l'église beaucoup de suavité et d'harmonie dans les lignes générales. Il est intéressant de noter que l'église de Lenkivtsi (fig. 11), qui par sa construction générale rappelle un peu la cathédrale de Kovel bien connue, possède les mêmes annexes symétriques. L'église de Lenkivtsi a une colonnade sans arcature et deux entrées au sud, une par le porche et l'autre par la sacristie. Il semble que nous n'avons pas d'églises plus développées de ce type que nous nommons type de Khotyne. Les exemples des tendances du développement, suivi par les églises boukoviennes se trouvent dans l'église de Stari Mamaivtsi (fig. 19), simple, mais très belle, ainsi que dans les églises de Kalynkivtsi

каплички. Своєю загальною конструкцією і прибудованою дзвіницею каплиця нагадує кам'яні церкви на Угорщині, а де-якими деталями даху — скандинавські церкви. Стіни каплиці зроблені з вапняника; перекриття дерев'яне оббите гонтою, багате ламаними лініями даху і надзвичайно цікаве своєю поліхромією. Весь дах розмальовано в червоних тонах: спідні частини піддашшя, карнизи, коники, підкреслені темно-червоною фарбою; главки розмальовані виномром, грані барабана синьою і жовтою фарбами, а аркатура червоною.

В Галичині не рідко здибається розмальовка гонтового даху на церквах червоною фарбою, наприклад, в Станиславівському і Коломиї-ським повіті.

*Дзвіниці.*⁷⁾ — Тут наведені різні типи дзвіниць, починаючи від найпростіших — на двох, чотирьох стовпах — до самих складних. Дзвіниця в Прислупі (№47) зразок первісної форми українських дзвіниць: на двох стовпах покладена бантина, котру прикриває невеличкий дашок. Такий вигляд мали найпростіші дзвінички, що пристосовані були тільки для маленьких дзвонів, «клепал», та «бил», які й досі здибаються по деяких церквах по глухих закутках. Дзвіниця у Ворохті (№49) робить крок вперед в напрямі зміцнення конструкції: чотири стовпи на лежках і роскосо, прикриті чотирьохскатним дахом.

На дзвіниці в Ширівцях Долишніх (№50) стовпи вже зашальовано наглухо, і тільки вгорі «для голосу» зроблені з кожного боку діри в формі трапеції. Дзвіниця

(fig. 15) et de Barbivtsi (fig. 17). Les autres églises, représentées dans le présent fascicule, sont des variations des types galiciens connus déjà de la science et elles n'offrent d'intérêt que dans leurs détails et leurs proportions.

La chapelle, à moitié en ruine de St. Jean Evangeliste au monastère de Khrechtchatik en Boukovine près du village galicien Zalistchyki (figs 37—38) présente un exemple intéressant de constructions en pierre. Elle est construite au dessus d'une source qui jaillit et coule de la chapelle même. Par sa construction générale et son campanile rapporté en annexe, cette chapelle rappelle les églises en pierre de Hongrie et par certains détails de la toiture, celles de Scandinavie. Les murs de la chapelle sont en calcaire; la toiture est en bois couverte de bardaux, riche en lignes brisées et très intéressante de par sa polychromie. Tout le toit est peint en des tons rouges: les parties inférieures du rebord de toit, les corniches, les faites se remarquent par un rouge-foncé, têtes de coupole sont peintes au cinabre, les cotés du tambour sont bleues et jaunes et les arcades sont d'un rouge vif. En Galicie il n'est pas rare de rencontrer des toits couverts de bardaux peints en rouge, p. ex. dans les districts de Stanislaviv et de Koloméa.

Campaniles. — Nous donnons ici des différents types de campaniles, en commençant par les plus simples sur deux ou quatre piliers et jusqu'aux plus compliqués. Le campanile de Prysloupe (fig. 47) est un exemple de la forme primitive des campaniles ukrainiens: sur deux piliers est posée une solive abritée par une petite toiture. C'est la construction des

в Задубрівці (№ 54) двох-ярусна з широким піддашшям у нижнім ярусі і пірамідальним перекриттям верхнього ярусу.

Далі йде цілий ряд (№№ 51—61) подібних двох-ярусних дзвіничок однакової конструкції, інтересних, окрім пропорцій, переважно різноманітністю аркатури верхнього ярусу, де і стовпчики луків і загальний їх вигляд набирає іноді дуже інтересної форми. Дзвіниці в Строїнцях і Сенжарі (№№ 59, 61), як і де-які церківки цього повіту, побілені в нижнім поверсі глиною. Серія двохповерхових дзвіничок закінчується дзвіничкою в Калинівцях (№ 60) яка має не чотириохгранне, а вісьмигранне перекриття. Трьохповерхові дзвіниці починаються дзвіницею в Орошенах на Буковині (№ 62). В дійсності — в натурі пропорції її більш гармонійні, ніж на фотографії, де вона виображена трохи в ракурсі.

Орошенська дзвіниця, між иншим, інтересна своїм зовнішнім ходом на другий поверх; перший поверх має окремий звичайний вхід. Ця деталь здибається тільки в дзвіницях, роблених на взруб, де перший поверх уявляє собою міцно вибудовану комору, в якій держали на схову церковні речі.

Українська дзвіниця виконувала ввагалі три обовязки:

1) скликала людей до служби Божої.

2) була місцем схованки ріжних речей.

3) була сторожевою вежою.

Сільська церква мала іноді речі, які не годилося переховувати в самій церкві: збіжжя, що зібрали

campaniles les plus simples qui étaient destinés aux cloches de petites dimensions, pour les „klépaló“ et „bylo“ (genre de frappeurs) anciens qui se rencontrent quelquefois dans les églises des endroits reculés. Le campanile de Vorokhta (fig. 49) marque déjà quelque progrès dans la construction en ce qui concerne la solidité: quatre piliers sur des poutres et les contreforts sont recouverts d'un toit à quatre pans. Dans le campanile de Dolichni Chyriivtsi (fig. 50) l'espace entre les piliers est déjà fermé par des planches et seulement en haut „pour le son“ il y a des trous en forme de trapèze. Le campanile de Zadibrivka (fig. 54) est déjà à deux étages avec de larges rebords du toit à l'étage inférieur et une toiture pyramidale à l'étage supérieur. Ensuite vient toute une série de campaniles (figs 51—61) semblables à deux étages de la même construction qui offrent de l'intérêt par la variété de l'arcature de l'étage supérieur où les colonnettes des arceaux ainsi que l'aspect général de ceux-ci présentent parfois des formes très intéressantes. Les campaniles de Strointsi et de Senjar (figs 61, 59) ainsi que plusieurs petites églises de ce district sont blanchies à la chaux à l'étage inférieur. La série des campaniles à deux étages finit avec le petit campanile de Kalynkiivtsi (fig. 60) qui a la toiture non pas à 4 mais à 8 pans. La série des campaniles à 3 étages commence par le campanile d'Orochény en Boukovine (fig. 62). En réalité ses proportions sont plus harmonieuses, que sur la photographie, où il est un peu raccourci par la perspective. Ce campanile est entre autre intéressant par un détail spécial, notamment

парафіяне для громадських обідів, мед з церковної пасіки, образи старих іконостасів і т. и. Для переходу цього й користувались дзвіницею: ділили дзвіницю на дві частини: нижній поверх робили міцно навзруб з підлогою, стелею і міцними дверима, які завжди були замкнені — це комора; вона не мала ніякого зв'язку з верхнім ярусом, де висять дзвони — піднятися з комори до дзвонів не можна було — драбини в коморі не було. Щоб дзвонити, треба було піднятися на другий поверх по окремій зовнішній драбині.

Таких дзвіниць, що мають окремі ходи на кожний поверх, чимало: дзвіниця в Шепарівці (№ 51), в Люлинцях (№ 29 першого тому); в Галичині такі дзвіниці є також в селах: Гаврилівці, Олешкові, Парищу, Хорошові, Ценяві, Крилосі, Яремчу; на Київщині: в Челновиці, Орлівці, Копіївці; на Поділлі: в Осіївці, Гонорівці, Вонячині; на Волині: в Базалії, Мізові, Любарі, Раковім Лісі і т. и.

Є дзвіниці, де таку драбину не можна навіть одразу помітити — це дзвіниці з опасанням, де опасання пізніше зашальовано. В високих трьох-ярусних дзвіницях з окремим ходом наверх, в тім місці, де драбина підходить до другого ярусу, робиться иноді знадвору інтересний ганочок, який висить над дверима нижнього ярусу, наприклад, в с. Ценеві, в м. Базалії.

Ці драбини з ганочками дуже нагадують подібні ж драбини з ганочками, які звичайно були на проїзних вежах в українських старих замках, наприклад, в Старокостянтинівському, а також на

un escalier extérieur montant jusqu'à l'étage supérieur; l'étage inférieur a sa propre entrée ordinaire. Ce détail ne se trouve que dans les campaniles construits en charpente à tenons croisés; l'étage inférieur solidement bati représente un magasin, où l'on conservait les objets d'église. L'ancien campanile ukrainien remplissait trois fonctions: 1) Il appelait les gens pour l'office, 2) il était le lieu de conservation de différents objets, 3) il était un poste de garde. L'église de campagne possédait quelquefois des choses qu'il ne convenait pas de conserver dans l'église même, tel que le blé, recueilli par les paroissiens pour les repas publiques, le miel recolté dans les ruches appartenant à l'église, les icones des vieux iconostases etc. Pour conserver tout ceci on utilisait justement la campanile, en le divisant en deux parties. L'étage inférieur bien solidement charpenté et possédant le plancher, le plafond et une porte bien solide toujours fermée à clef, c'était le magasin; il ne communiquait pas avec la partie supérieure où se trouvaient les cloches: on ne pouvait pas monter du magasin au clochet, car il n'y avait point d'escalier du magasin à l'étage supérieur. Pour sonner les cloches il fallait monter en se servant de l'escalier extérieur.

Les campaniles ayant deux entrées séparées donnant chacune dans une des deux parties du campanile sont très nombreuses. Tels sont les campaniles de Cheparivka (fig. 51) et de Lioulyntsi (fig. 29 du 1-r v.). En Galicie tels sont les campaniles des villages de Havrylivka, Olechkiv, Parychtché, Khorochiv, Tséniava, Krylos, Yaremteché; dans le gouvernement de Kiev

вежах, кріпостях і палацах європейських і старомосковських. На українській дзвіниці відбилися не тільки деталі, але й конструкції кріпостних веж.

В давні часи, коли завжди можна було сподіватись ворожого нападу, дзвіниця мусіла но́ді служити і дозорною вежою, мусіла бути високою, і наші будівничі користувались готовими архітектурними формами і конструкціями веж переважно західних, які найбільш відбилися на тім типові українських дзвіниць, який було зконструовано на стовпах.

Нумери 63, 65, 69, 70, 71, 73 — суть зразки дзвіниць сконструованих на стовпах з одкритою нижньою частиною каркасу. Спокійні і гарні пропорції дзвіниці в Нових Мамаївцях (№ 70) і особливо інтересні в дзвіницях (№ 71, 72) Шешорській і Задібрівській; може не зовсім гарно, але оригінально витягнута вежою (№ 68) Добротівська дзвіниця; в інтересній, хоч трохи причавленій дзвіниці в селі Кобильці (№ 73) вадить тільки оббита залізом главка. Нешаблоново також розроблено верхній ярус Любківської дзвіниці (№ 76). Семаківці і Балинци (№№ 82, 81) дають інтересні зразки шатрового перекриття, а дзвіниця в Печеніжині — рідкий для Галичини тип дзвіниці з опасанням.

Брами. — В альбомі дано зразки тільки галицьких церковних воріт і фірточок: в огорожі біля церкви с. Іваниківки (№ 84) ворота і фірточка покриті вузьким дашком, — продовженням паркана.

Фіртка в селі Микитинцях (№ 85) і ворітця в селі Добротіві (№ 1) з двошкатним дашком ду-

dans les villages de Tchelnovytsi, à Orlivka, Kopyivka; en Podolie, à Ossiivka, Honorivka, Voniatchyne; en Volhynie à Bazalia, Miziv, Liubar, Rakovy Lis etc. Dans certains campaniles on ne peut pas même distinguer à première vue cet'escalier extérieur. Ce sont les campaniles à colonnade extérieure où celle-ci fut ensuite fermée par les planches. Dans les hauts campaniles à 3 étages avec l'escalier particulier pour les étages supérieurs à l'endroit où cet escalier atteint le 2-ème étage on fait quelquefois un petit balcon intéressant, qui est suspendu au dessus de la porte inférieure, comme p. ex. à Tsénev ou à Bazalia. Ces escaliers avec de petits balcons rappellent de très près les escaliers similaires avec des balcons dont étaient munis les anciens châteaux ukrainiens, p. ex. à Starokonstantyniv, de même que les tours des anciens châteaux européens et moscovites. Les campaniles ukrainiens imitent non seulement les détails mais aussi la construction des anciens tours. Dans les temps reculés, où l'on pouvait s'attendre à chaque instant à une attaque ennemie, le campanile devait servir en même temps de poste d'observation, il devait être assez élevé. Nos architectes se servaient de formes et des constructions toutes faites des anciennes tours, en les empruntant pour la plupart à l'Occident. Ces formes architecturales ont le plus influencé les formes des campaniles construits sur des piliers. Les figs 63, 65, 69, 70, 71, 73 sont les exemples des campaniles sur piliers et dont la partie inférieure de la carcasse est ouverte. Le campanile de Novi Mamajvtsi (fig. 70) est remarquable

же типові для Галичини, тільки не звичайною являється вирізочка на бантині Добротівських ворітець, вона дуже нагадує орнамент сволоків, які бувають вгорі в банях церков.

Ворота в Балинцях і Семаківці більш розвиненої конструкції, що особливо часто здибається в повітах Станиславівським і Городенським.

Тут чотири стовпи підтримують дах, який звичайно буває на хатах і капличках. Цей дах прикриває не тільки ворота, але й образи, що прибиваються іноді на чолі воріт і на одвірках, — це далекий відгук великих монастирських брам, які раніш вміщали над ворітьми навіть маленькі церковці. Полотнища старих церковних воріт в Галичині завжди глухі і зроблені з міцних дошок.

*Надгробні хрести.*⁸⁾ — Звичай становити на могилах хрести не був прийнятий на Україні від греків разом з вірою християнською; (в X віці й греки його не мали) — він виробився пізніше поступово з надгробних плит.

Спочатку зверху на могилах робили дерев'яні домовини — «голбці», чи клали плити. Зразки тих і других збереглись ще й досі по глухих закутках України.

Надгробні плити не тільки клались (вплив мармурових, і взагалі камяних гробниць), але й ставились сторч; на них вирізувано написи й хрести. Ці хрести були спочатку маленькими, займали на плиті незначне місце, були її невеличкою деталлю; але чим далі, тим хрести на плитах звертають

par ses belles proportions bien équilibrées, mais ce sont surtout les campaniles de Chéchory et de Zadibrivka qui offrent un intérêt particulier sous ce rapport. Celui de Dobrotiv (fig. 68) n'est peut-être pas précisément beau, mais très original avec sa tour élancée. Celui de Kobylets (fig. 73) est intéressant quoique de forme un peu chargée et le seul détail qui fait tort à sa beauté c'est sa tête de coupole ferrée. L'étage supérieur dans le campanile de Lioubkivtsi (fig. 76) ne manque pas d'originalité non plus. Ceux de Sémakivtsi et de Balyntsi (figs 82, 81) présentent des exemples intéressants de toiture pyramidale et celui de Pétchénijsine présente un type très rare pour la Galicie, notamment celui de campanile avec une colonnade tout autour de l'édifice.

Portes de clôture. — Le présent recueil ne contient que les exemples de grandes et de petites portes de clôture des églises en Galicie. Dans la clôture de l'église d'Ivanivka (fig. 84) la porte cochère et la petite porte d'entrée sont recouvertes d'un petit chapiteau formé par le prolongement du toit de la clôture. La grande porte d'entrée de Mykytyntsi (fig. 85) et la petite porte de Dobrotiv (fig. 1) avec un toit à deux pans sont très typiques pour la Galicie. Seul le petit ornement sculpté sur la solive de la porte du Dobrotiv n'est pas ordinaire. Il rappelle les ornements habituels sur les pièces de bois réunissant les cotés du tambour de la coupole dans les églises. Les portes de Balyntsi et de Sémakivka (figs 86, 87) sont d'une construction plus développée, très fréquente dans les districts de Stanislaviv et de Horodenka. Ici quatre piliers soutiennent le toit semblable à celui des

на себе більш уваги: їх роблять кращими, більшими, вони починають займати мало не всю площу плити; їх роблять рельєфними; плиті лишається роля бути тільки фоном для хреста.

Нарешті, плиту обрізують по контуру хреста, на ній вирізаного, і переходять до звичайного хреста, але довго ще вживають його по старій традиції вкупі з лежачою плитою. Таким можна собі уявляти загальний процес розвитку надгробного хреста.

Але поруч з цим органічним розвитком надгробного хреста був на нього і безпосередній вплив христів, що стояли при криничках, джерелах і придорожніх христів, які почали вживатися на Україні раніш, ніж надгробні. Малюнок № 88 уявляє собою зразок звичайної сторчової плити без жадного напису чи хрестика на ній. На плитах №№ 89 і 91 єсть визерункки христів. Таких плит сторчових чимало в Хотинському повіті. До цього типу належить відома надгробова плита 1680 р., що й досі стоїть на Запоріжжю, на могилі Івана Сірка, кошового Запорозької Січі⁹). На плитах №№ 103 і 104 рельєфні хрести займають майже всю площу плити. Ці плити стояли на цвинтарі Миколаївської церкви в Могилеві Подільському і зараз вмуровані в стіну біля неї. Хрест № 98 вмуровано в стіну Могилівського грецького кладовища.

Додаткові перехрестя на раменах христів № 98, 103 дуже архаїчні — вони здибаються ще на візантійських і наших князівських сребренниках XI віку і поруч з цим

maisons et des chapelles. Ce toit abrite non seulement la porte mais aussi les images saintes que l'on fait fixer quelquefois au fronton et aux piliers de la porte. C'est un souvenir lointain des portes cochères de monastères au-dessus des quelles même des petites chapelles entières étaient souvent placées. Les vantaux des portes d'enceintes d'églises en Galicie sont toujours faits de planches épaisses sans jours.

Croix tombales. — L'usage de poser les croix sur les tombes n'est pas venu de la Grèce en Ukraine avec le christianisme (au Xe siècle les Grecs ne l'avaient pas non plus). Il n'apparaît que plus tard comme résultat du développement progressif de la dalle tombale. Au début on construisait sur les tombes des cercueil en bois (dits „holbtsi“) ou posait des dalles. Les exemples des uns et des autres se sont conservés jusqu'à présent dans les coins éloignés de l'Ukraine. On posait les dalles tombales non seulement horizontalement (influence des sarcophages en marbre et en générale en pierre), mais on les plaçait aussi dans la position verticale et l'on y incisait des inscriptions et des croix. Ces croix étaient au début toutes petites et occupaient une place insignifiante sur la dalle, elles n'en étaient qu'un détail peu important. Mais peu à peu on leur consacre plus d'attention. On les fait plus grandes, plus belles, elles commencent à occuper presque toute la surface de la dalle. On les fait aussi en relief, la dalle ne sert plus que de fond pour la croix. Enfin on taille la pierre suivant le contour de la croix gravée sur cette dernière et l'on passe à la croix ordinaire, mais suivant la vieille tradition, on emploie longtemps

дуже улюблені в сучасній туцільській різьбі по дереву.

Дерев'яні хрести (№№ 92—97) зроблені з суцільних деревин; майже всі вони многораменні і рівнораменні, а на де-яких з них рамена навіть на однаковій відлеглості одно від одного. На них дуже помітний вплив плити. Роблячи їх, майстер ніби боявся відступити від загального чотирьохкутного контуру тієї деревини-плити, з якої зроблено ці хрести. Він не показує, яке рамено знаменує головне перехрестя хреста, яке — таблицю з написом про Розп'ятого, яке — підніжжя, всі рамена він робить однаковими, а на хресті № 96 робить навіть 5 рамен.

Між раменами рівні, поширені на кінцях, круглясті, круглясті в круглястими перехрестями, але всі вони вживаються ритмічно, як орнаментальний мотив, а не як релігійний символ — історичний хрест тут цілком занедбано. Ці хрести суть зразки чисто народньої мистецької творчості. Височинь дерев'яних хрестів звичайно біля одного метра; вони не старі — датовані належать вісьмидесятим рокам XIX віку, недатовані теж приблизно того ж часу, але по формі всі вони архаїчні і уявляють собою пережиток глибокої старовини. Тип хреста № 90 з розширеним верхом часто здибається в Хотинському повіті, в селах: Грозинці, Клишківці, Калинківці.

Хрести під нумерами 101, 102, 108 з рельєфним орнаментом інтересні, між иншим, з технічного боку — в них ужито того самого способу, яким робились старі де-

encore des croix faisant corps avec la dalle couchée horizontalement. C'est comme cela quel'on peut s'imaginer l'origine de la croix tombale. Mais tout en passant par ce développement pour ainsi dire organique, la croix tombale subit aussi l'influence directe des croix qu'on mettait près des fontaines, des sources, au bord des chemins et qui apparurent en Ukraine avant la croix tombale. La figure 88 représente une pierre tombale verticale ordinaire sans aucune inscription ou croix à sa surface. Sur les pierres figs. 89 et 91 il y a déjà un ornement de croix. Dans le district de Khotyne les pierres tombales de ce genre sont très fréquentes. La pierre tombale bien connue datant de 1680 et se trouvant à Zaporigia sur la tombe d'Ivan Sirko, un des chef de la Sitch Zaporogue, appartient aussi au type susmentionné. ⁹⁾ Sur les pierres fig. 103 et 104 les croix en relief occupent presque toute la surface de la pierre. Ces pierres se trouvaient dans le cimetière de l'église de St. Nicolas à Mohyliv en Podolie et maintenant elles sont encastrées dans le mur près de cette église. La croix fig. 98 se trouve murée dans la clôture du cimetière grec à Mohyliv. Les croisillons supplémentaires sur les branches des croix fig. 98 et 103 sont très archaïques — ils se rencontrent aussi sur les monnaies d'argent byzantines et ukrainiennes du XI-ème siècle et sont aussi très fréquents dans la sculpture sur bois des Houtzouls contemporains. Les croix de bois (figs 92—97) sont construites de troncs d'arbres entiers. Elles sont presque toutes à branches multiples et égales et même certaines d'entre elles, ont les branches disposées à intervalles égaux. L'influence de

ревляні образи: по контуру хреста оставлено вузьке поле, а все тло вибрано рівно і зроблено, так званий в іконописі, «ковчег», в якому вже й вирізані написи і орнаментальний хрест. Це особливо добре видно на № 108, де поле по контуру хреста значно вище, ніж рельєфні літери напису.

На Поділля трапляються хрести, заповнені рельєфним написом, виконаним надзвичайно мистецьки. Хрест № 102 уявляє собою, між иншим, зразок сполучення хреста з плитою; подібні хрести трапляються дуже часто в кінці XVIII і початку XIX віку. Вони досить високі, іноді вище двох метрів. Кам'яні хрести з плитами в кінці XIX віку роблять значно меншими (біля одного метра), не такими плесковатими і збагачують їх горельєфним Розп'яттям. Написи про час смерті небіжчика роблять на плиті. На хресті № 99 одбито нижню частину і зіпсовано, здається, один рядок напису, який читається так: «сін крестъ поставленъ бы... рабомъ Бжїмъ Лазоремъ атаманом пню в ск... счю порковичовим ро... бож... АХВІ».

На другім боці: «преставився рабъ Бжїи Маноило Юркови... ватаман назавѣзовськін; року бож АХВІ».

Даємо також напис на хресті № 105: «зде почива... вонсковин товарищ васіли Грїде... риза». На другім боці: «а погребень 1772 году».

Хрест № 106 (правий), дуже рідкий, свідчить про те, що та многораменність, яку ми здибаємо в деревляних хрестах, є і в кам'яних.

la pierre tombale y est très marquée: on dirait que le constructeur en les taillant n'osa pas sortir des contours rectangulaires de la dalle tombale remplacée par une pièce de bois pour la construction des croix. Le constructeur ne marque d'aucune manière le croisillon principal, pas plus que celui qui remplace la tablette avec les initiales de Jesus-Christ ni celui qui remplace le support du crucifix, il les fait tous de longueur égale et dans la croix fig. 96 il en construit même cinq. Il y a des branches toutes droites, il y en a d'autres qui ont les extrémités élargies, arrondies, mais elles sont toujours disposées rythmiquement et en général les croisillons sont employés ici comme un motif d'ornementation et non pas comme un symbole religieux. La croix historique est tout à fait négligée ici. Ces croix présentent des exemples de l'art essentiellement populaire. La hauteur des croix est pour la plupart d'un mètre. Ces croix ne sont pas très anciennes; celles d'entre elles qui sont datées, remontent à la 8-ème décade du XIX-ème siècle, celles sans date sont à peu près de la même époque, mais de par leur formes toutes sont archaïques et présentent la reminiscence des temps très reculés. Le type de la croix (fig. 90) élargie à l'extrémité supérieure est très fréquent dans le district de Khotyne dans les villages de Hrozyntsi, Klychivtsi, Kalynkivtsi. Les croix (figs. 101, 102, 108) avec une ornementation en relief sont intéressantes entre autres, au point de vue technique. On peut y observer l'emploi du procédé qu'on voit dans les anciennes images saintes sur bois: un petit espace est laissé suivant les

Щоб хрест міг витримати всю вагу каменя, майстер зробив його внизу ширшим.

Цілком осторонь стоїть подвійний хрест 1753 року (№ 107) — тип хреста, здається, ще досі не занотований. Є подібний на грецькому кладовищі в Могилеві і в селі Немії в скількох верстах від Могилева. Обидва датовані: 1750 і 1774 року. На нашому хресті напис: «зде суть преставляшися Р. Б. млць... велко... млць васили... ка Р. Б. АФНГ мца Април... дня». юл... здѣ опочивають мла... цы бж... киріака и замфира рба бжія... ники...» Ставилися подвійні хрести, як видно з написів, на могилках дитячих, де поховано одночасно двоє дітей.

Хрести 1750 і 1774 р. відрізняються від хреста під номером 107 тим, що вони тонші і вищі і сполучаються не тільки кінцями рамен, але й широкою спільною їм обом сторчовою плитою, з якої вони піби виростають.

Можливо, що нижча частина хреста № 107 уявляє собою теж суцільну плиту.

*Придорожні хрести, фігури, каплиці.*¹¹⁾ — Звичай ставити при дорозі хрести і фігури є загальнохристиянський.

В західній Європі нема, здається, села, де біля дороги або придорожньої криниці не було б хреста чи «фігури». Високі різьбляні англо-сакські хрести, нечислімі Розпяття під широким двохскатним дахом, скорботні сидячі фігури Спасителя «смутого», журливі барочні фігури святих — так характерні для Заходу.

Придорожні хрести ввійшли в

contours de la croix et tout le fond est creusé uniformément et cette cavité constitue ce qu'on nomme dans l'iconographie „l'arche“, dans laquelle sont sculptées les inscriptions et la croix ornementale. On le voit bien distinctement dans la croix (fig. 108) où l'espace qui suit les contours est beaucoup plus haut que les lettres en relief de l'inscription. En Podolie on rencontre des croix couvertes entièrement d'inscription exécutées avec un goût artistique particulier. Dans l'exemple (fig. 102) la croix fait corps avec la dalle. Les croix similaires sont très fréquentes à la fin du XVIII-ème siècle et au début du XIX-ème. Elles sont de hauteur considérable parfois de 2 mètres et plus. Les croix reunies avec les pierres tombales datant de la fin du XIXe siècle sont beaucoup plus petites (environs 1 mètre), pas aussi aplaties et ornées de crucifix exécutés en haut-relief. Les inscriptions indiquant la date du décès sont gravées sur la pierre. Dans la croix (fig. 99) la partie inférieure est brisée et une ligne de l'inscription est détériorée. On peut y lire:

„сїи крест поставленъ бы рабомъ Бжїмъ Лазаремъ атаманомъ пниувск... счопорковичовимъ ро бож АХЛС“

(„cette croix a été élevée par le serviteur de Dieu Lazare ataman... de Pniuv... sčeparkovič l'an de grâce. AXLS“). De l'autre coté:

„представися рабъ Бжїи Маноило Юркови... ватаманъ назавѣзовскїи; року бож АХВІ“.

„le serviteur de Dieu Manoylo Yourkovy... atamane de Nazavizov décédé en l'an de grace AXVI“. Sur la croix fig. (105) on lit:

„зде почива... вонковини товариши васили Гриде... риза“.

ужиток по християнських землях разом із знищенням поганства: хрести ставили на місці зруйнованих поганських храмів, ними замінили герми й інші статуї поганські, що стояли по дорогах. На Україні вони були християнською заміною поганських жертвних каменів¹²), капищ, а може й стовпів, подібних до відомого «Святовида», які подібно класичним «гермам» стояли на роздоріжжю¹³). Біля струмочків і криниць ставили хрести, як спомин про хрещених; ставили їх на роздоріжжі, де ховали померших від наглої смерті і відзначали ними границі, межі і т. и. На Україні і в Галичині також ставили хрести на спомин про великі чи страшні події, наприклад, в пам'ять визволення від кріпацтва, позбавлення від нападу татарського, від холери, чуми і т. и. В Галичині — в пам'ять революції 1848 року. В наші часи ставлять хрести при дорогах на своїм полі взагалі «на славу Божу», або «за одпущення гріхів». У нас придорожніх хрестів і фігур і каплиць менше, ніж на Заході, але більш, ніж в Великоросії, де на роздоріжжі ставлять тільки так звані «обыденныя» церкви і часовні — «пятниця», з фігурами Параскеви-Пятниці. По статистичним відомостям на Поділля, наприклад, на початку цього віку було біля 4.500 хрестів і фігур, а в Галичині на головних шляхах на протязі одного кілометра можна здибати їх часом більше десятка.

Про придорожні хрести на Україні маємо дуже старі звістки: вже в XI столітті печерського ченця Светратія розіняли в степу на хресті¹⁴).

(„Ici gît le compagnon d'armes Vassili Hride... ryza“) et derrière: „а погребен 1772 году“. (et enterré en 1772). La croix fig. 106 (droite), type très rare, prouve qu'il y a aussi des croix en pierre à plusieurs croisillons de même qu'en bois. Pour que la croix puisse supporter tout le poids de ses branches, le constructeur l'a faite un peu élargie à la base. La croix double de 1753 (fig. 107) occupe une place tout à fait particulière dans notre classification. C'est un type de croix jamais noté jusqu'à présent. Il y a des croix similaires, une au cimetière grec à Mohyliv et une autre au village de Nemia près de Mohyliv. Les deux sont datées: une de l'année 1750 et l'autre de l'année 1774. Notre croix porte l'inscription: „зде суть представлшися Р. Б. млць велко млць васили ...ка Р. Б. Аф НГ мца Април... дня. „юл... здѣ опочивать мла... цы бж кириака и замфира рба бжія ники...“, dont beaucoup de lettres manquent ce qui ne permet pas la lecture exacte. Comme on peut voir par les inscriptions les croix doubles étaient élevées sur les tombes d'enfants dans le cas où deux enfants avaient été enterrés ensemble. Les croix des années 1750 et 1774 diffèrent de la croix fig. 107 en ce qu'elles sont plus minces et plus hautes et sont liées non seulement par les extrémités des branches mais aussi par une dalle verticale commune de laquelle elles surgissent. Il est possible que la croix fig. 107 a aussi une pierre entière dans sa partie inférieure.

Croix au bord des routes, crucifix dits „figures“, chapelles.

L'usage d'élever des croix et des crucifix au bord des routes est général

В 1213 році поставили хрест на Волині біля села Зімно «при сухій дорозі» на могилі убитого Кліма Христиніча¹⁵). Є датовані придорожні хрести на Поділлію 1470, 1530, 1640 років¹⁶).

Звичай ставити «фігури» був остільки загальним типовим явищем, що на кожному майже штиху XVII віку ми бачимо виображені «фігури» й каплиці: на крайобразі м. Львова в «Civitas orbis terrarum», на плані м. Київа Кальнофойського, на відомім «В'їзді в Київ гетьмана Радзівіла» 1651 р. роботи Вестерфельда. На останнім малюнку, на першій пляні намальована типова висока «фігура», яку зараз можна зобачити майже на всім Правобережжі. В описі Київа 1682 р. читаємо: «каменний столбъ стоить среди поля, на немъ образъ Святителя Христова Николая»¹⁷).

Після польського повстання 1863 року заборонено ставити «фігури», і тепер їх ставлять менше.

Всі придорожні релігійні пам'ятники можна розділити на три групи: 1) хрести, 2) «фігури», 3) каплиці.

1) Хрести придорожні. — Придорожні хрести відрізняються від надгробних не стільки своєю формою, скільки великістю і окрасами. Вони також, як і фігури й каплиці придорожні, частіше бувають не на малих польових дорогах, а на великих шляхах, де щодня не одна сотня людей проходить, проїздить і здійме побожно шапку перед хрестом. Це останнє добре знав селянин і піклувався про те, щоб зробити хрест і гарним і великим. №№ 109 і 115 і уявляють собою зразки кам'яних придорожніх хрестів більш склад-

pour les chrétiens. En Europe Occidentale catholique il n'y a pas, semble-t-il, de village où on ne trouverait pas au bord de la route ou près d'une fontaine une croix ou un crucifix. Les hautes croix sculptées anglo-saxonnes, les crucifix innombrables sous des chapiteaux à deux pans, les figures assises du Jésus Christ „affligé“, les figures baroques mélancholiques des saints sont si caractéristiques pour l'Occident. L'usage d'élever des croix au bord des routes s'est introduit dans les pays chrétiens lors de la destruction du paganisme. On élevait des croix à la place des temples païens détruits, les croix remplacèrent aussi les hermes et d'autres statues païennes se trouvant au bord des routes. En Ukraine elles remplacèrent les pierres de sacrifices païennes¹²), statues, peut-être même les bornes semblables au célèbre „Sviatovide“ et qui à l'instar des „hermes“ classiques se trouvaient aux carrefours. On élevait des croix près des sources et des fontaines en mémoire des baptêmes, aux carrefours où l'on enterrait les personnes mortes de mort violente; on les élevait pour marquer les frontières, les limites etc. En Ukraine et en Galicie on élevait aussi des croix en mémoire des événements remarquables, tels que l'abolition du cervage, refoulement hereux d'une attaque de Tartares, fin d'une épidémie de cholera, de peste etc. En Galicie aussi en mémoire de la révolution de 1848. De nos temps les paysans les élevent sur leurs champs au bord des routes „pour la gloire de Dieu“ en général ou „pour la remission des péchés“. Chez nous les croix, les crucifix et les chapelles au bord des routes sont moins fréquents qu'en

ної і інтересної форми. Звичайний розмір кам'яних придорожніх хрестів біля 1½ метра, але здибаються і більш високі: Серафинецький хрест (№ 109), наприклад, більш двох метрів. Хрест Кліма Христиніча 3 арш. 10 вершків вишини і 1 арш. 4 верш. ширини.

Проф. Шляпкін¹⁸⁾ гадає, що такого високого хреста не могли зробити на місці і привезли його здалека.

Може його її привезено, але не здалека, в усякім разі з України, бо ми знаємо на Україні немало надгробних хрестів з цільного каменя більш сажень заввишки, наприклад, хрести в Могилеві Подільським, в Трахтемирові і т. и. Здибаються по глухих дорогах і маленькі хрестики, але звичайно ставлять великі гарні хрести.

2) «Ф і г у р и». — Фігурою називають звичайно хрести з Розп'яттям, чи окрему фігуру святого на педесталі.

Дерев'яні фігури-хрести бувають звичайно від 2—3 метрів до 8—9 метрів заввишки. В Галичині, особливо в Гуцульщині, верхня частина фігури-хреста, де міститься Розп'яття, має ззаду дощату стінку, окладену з боків вузькою дошкою. Звичайна форма цієї стінки ромбічна чи п'ятикутна (№ 114); верхня частина частіше півкругла (№ 111). Окрім Спасителя на хресті містяться обабіч нього фігури Божої Матері і Івана Богослова, на перехресті два янголи навколішках і Всевидяче око вгорі.

Богородиця і Іван Богослов завжди в журливих позах, підпираючи рукою голову. Скульпту-

Europe Occidentale et davantage qu'en Russie, où l'on n'élève aux carrefours que de petites églises dites „d'un jour“ („obydennyia“*) des chapelles dites „vendredis“ avec les statues de la Sainte Paraskève de Vendredi. Selon les données statistiques en Podolie p. ex. il y avait, au début du siècle, 4500 croix et crucifix, et en Galicie sur les grandes routes on peut en rencontrer dans certains endroits plus d'une dizaine dans l'espace d'un kilomètre.

En ce qui concerne les croix au bord des chemins en Ukraine elles remontent à une époque très ancienne. Déjà au XIe siècle, le moine Eustrate a été crucifié dans la steppe sur une croix¹⁴⁾.

En 1213 en Volhynie près du village de Zimno une croix a été élevée près de la grande route „sur la tombe de Clément Khristynitch“ assassiné¹⁵⁾. En Podolie il y a des croix datées de 1470, 1530, 1640. L'usage d'élever „les figures“ était si général et si typique qu'on peut les voir représentées sur presque chaque gravure du XVIIe siècle, telles que les vues de la ville de Léopol dans la „Civitas orbis terrarum“ sur le plan de la ville de Kiev par Kalnofoysky, sur la gravure connue „l'entrée de Hetman Radzivil à Kiev“ datant de 1651, oeuvre de Westerfeld. Sur ce dernier tableau, au premier plan se trouve représentée une haute „figure“ typique, comme on peut en voir encore maintenant dans tout le pays à l'occident du Dnipêr. Dans la description de la ville de Kiev de 1682 nous lisons: „une colonne en pierre s'élève au milieu du champs, une image de St. Nicolas s'y trouve“¹⁷⁾. Après l'insurrection polonaise de 1863

*) Qu'on peut construire en un jour.

ри ці зроблені іноді в великим смаком художнім і натхненням релігійним.

В пізніщі часи на Україні по-статі Божої Матери і Івана Бого-слова, а іноді й Спасителя починають малювати на блясі, а хрест оздоблюється вирізаними з дерева копінєм, тростю, драбинкою, кліпцями, молотком, таблицею з трицятьма сребрениками, а на вершечку хреста ставиться півень. Весь хрест, особливо стовп головний, розмальовується ріжнокольоровими чотирьохкутниками, ромбами, кружечками, квіточками.

Значно рідше здибаються по дорогах окремі великі фігури — постаті святих, укріплені звичайно на невисокім масівнім чотирьохкутнім підмурку. Звичайно ставлять фігури Миколи Угодника, Св. Василя, арх. Михайла, арх. Гавриїла, Св. Онуфрія і т. п. Фігури окремих святих завжди розмальовуються. Що до форми і стилю фігур, то треба сказати, що надзвичайно сильний вплив Західньої Європи на культуру і мистецтво України відбився також і на придорожніх фігурах. Де-небудь біля Делятина чи Косова в передгір'ю Карпат можна зобачити таку саму фігуру — Розп'яття з ромбічною спинкою, як і в Тиролі чи Баварії, і навіть з тією самою пропорцією окремих частин, що її там.

Так мало ще зібрано і видано матеріалу по цій маленькій галузі українського мистецтва, що тяжко зараз говорити про те, чим відрізняються наші фігури від чужоземних.

Можна тільки сказати, що у нас майже не здибаються тонкі високі

il fut interdit d'élever les „figures“, c'est pourquoi on en élève moins maintenant.

Tous les monuments religieux aux bords des chemins peuvent être classés en trois groupes: 1. les croix, 2. les „figures“, 3. les chapelles.

1. Les croix au bord des routes. Les croix de routes diffèrent des croix tombales non pas tant par leur forme que par leurs dimensions et leurs ornements. Elles se rencontrent de même que les „figures“ et les chapelles plus souvent sur les grandes routes que sur les petits chemins vicinaux, car c'est sur les grandes routes que passent tous les jours des centaines de personnes et chacun se décoiffe ou se signe dévotement devant la croix. C'est ce que savait bien le campagnard en tâchant de faire la croix bien belle et bien haute. Les figs 109 et 115 représentent les croix de routes en pierre d'une forme plus compliquée et plus intéressante. La hauteur habituelle des croix de route en pierre est environ 1 mètre 50, mais on en rencontre aussi des plus hautes: celle de le Serafyntsi p. ex. (fig. 109), mesure plus de deux mètres. La croix de Clément Khristynitch a 3 archines 10 verchoks (env. 2 m 50) de hauteur et 90 cm de largeur. Le professeur Chliapkine ¹⁸). pense qu'une croix aussi haute n'aurait pu être faite sur place et qu'elle avait été apportée de loin. Il se peut qu'elle fut apportée, mais pas de loin. En tout cas elle aura dû être faite en Ukraine, car nous connaissons en Ukraine pas mal de croix tombales faites d'un seul bloc de pierre et haute de 2 m 50, comme p. ex. les croix de Mohiliv Podilsky, de Trakhtymiriv etc. On rencontre aussi quelquefois sur les

круглі муровані колюмни з невеличкими фігурами святих зверху, які так часто можна здібати в Польщі, в Чехії і на Заході взагалі; ті що є — походження польського. Рідко також здібуються (здається тільки на Волині) так улюблені литвинами й поляками «Chrystus frasośliwy», «smutkelis».

3) Каплиці. — Треба відривняти придорожні каплиці від тих, що будувались на кладовищу церковним чи громадським коштом. В цих останніх правили панахиди і справляли на Фоміну неділю поминальні обіди. Через це кладовищанські каплиці, досить великі, можуть вмістити 20—30 а то й більше чоловік. Замість них ставили навіть (особливо на Волині) маленькі церковці, чи при будуванні нових церков переносили старі з цвинтаря на кладовище.

Такі каплиці є мало не в кожному селі на Україні. Але раз-раз річ не про них, а про маленькі придорожні каплиці, що будувались по дорогах, як вираз побожності, і що суть дальнішим розвитком тих придорожніх хрестів і фігур, про які була вище річ.

Щоб захистити хрест чи різьбляну фігуру святого від дощу і снігу, ставили над нею чотирьохскатний дашок на широких колонках (№№ 112, 121), це було конечно потрібно, бо фігура завжди розмальовувалась різнокольоровими фарбами, а цегляний підмурок, на якому вона стояла, обмащувався білою глиною, бо від дощу і снігу фігура і підмурок псувались.

Але разом з цим побожному селянинові хтілося, збудувати хре-

routes de petites croix, mais d'habitude on les fait grandes et belles.

2. Les figures. — On appelle ordinairement „figures“ les croix portant un crucifix où une figure séparée d'un saint sur un socle. Les croix-figures en bois ont ordinairement depuis 2 jusqu'à 9 mètres de hauteur. En Galicie et tout particulièrement dans le pays des Houtsoules, la partie supérieure de la croix-figure qui porte le crucifix est munie d'un dos en planches encadré de planchettes. Ce dos a ordinairement la forme d'un losange ou d'un pentagone (fig. 114); la partie supérieure est souvent cintrée (fig. 111).

Outre la figure du Jésus Christ il y a à côté d'elle les figures de la Sainte Vierge et saint Jean l'apôtre, sur le croisillon deux anges agenouillés et en haut „l'oeil de Dieu surveillant tout“. La Sainte Vierge et saint Jean sont toujours représentés dans les attitudes exprimant la tristesse, avec la tête appuyée sur la main. Ces sculptures sont parfois d'un goût artistique et d'une profonde inspiration religieuse. Dans une époque plus avancée en Ukraine on commence à peindre sur une plaque métallique fixée à la croix les images de la Sainte Vierge et de St. Jean et quelquefois aussi celle de Jésus Christ et à orner la croix d'une lance, d'une perche avec l'éponge, d'une échelle, de tenailles, d'un marteau et d'une tablette avec les 30 deniers, et sur l'extrémité supérieure de la croix on met un coq. La croix toute entière et surtout la branche verticale est bariolée de rectangles, de losanges de petits ronds et de fleurettes. Beaucoup moins fréquentes sont sur les routes les grandes statues séparées des saints placées sur un socle carré massif

ста чи фігуру, мати можливість в неділю чи в свято поставити свічку перед нею і помолитись; і ось внизу високої фігури-Розп'яття він прироблює маленький, в $\frac{1}{2}$ метра заввишки кіотик з шкляними дверцями куди й ставить маленьку фігурку Божої Матері, Миколая Угодника, архістратига Михаїла чи якого-небудь іншого святого (№№ 110, 111), а перед нею свічку чи лямпадку. Таких «фігур» з кіютами внизу досить багато в Галичині. Зполучення цих двох типів, чи певніше ідей, цеб-то, дашка на колюмнах над фігурою й кіюта біля Розп'яття, і могло дати ідею найбільш розвиненого типу каплички української — будинка, закритого з чотирьох боків, з дверцями, де не тільки можна поставити образ чи кілька образів, але й свічку перед ними і помолитись спокійно, не боячись дощу чи снігу.

В таку приблизно систему можна було б привести ріжноманітні українські каплиці, як шукати їх органічного розвитку. Але поруч з цим органічним поступовим розвитком простіших форм каплиць на Україні в більш складні, могли бути й були і безпосередні впливи з Заходу, безпосередня позичка тих чи інших мотивів, варіантів, навіть типів каплиць. Там теж ішов подібний органічний процес, який відбивався на Україні.

В альбомі дані зразки чотирьох типів каплиць: 1) каплички стовпові, 2) хрести і фігури святих під дахом на чотирьох колюмнах, 3) будинки-ніші для образів, 4) каплиці для молитви.

Капличка № 116 належить до першого типу. Вона уявляє собою

et peu élevé. On met ordinairement les statues de St. Nicolas, de St. Basile, des Archanges Michel et Gabriel etc. Les statues de différents saints sont toujours peintes. Quant à la forme et le style de ces sculptures il faut dire que l'influence qu'exerça l'Occident sur la culture et l'art ukrainiens se fait sentir aussi dans les croix de routes. Á maints endroits près de Kossov ou de Deliatyne au pied des Carpathes on peut rencontrer le même crucifix avec le dos en losange comme au Tyrole ou en Bavière et avec les mêmes proportions de différentes parties. Le nombre des documents réunis et publiés concernant cette petite branche de l'art ukrainien est si insignifiant qu'il est difficile encore de parler des différences entre nos crucifix et ceux de l'étranger. On peut dire toutefois que chez nous il n'y a presque pas de ces hautes colonnes cylindriques en maçonnerie avec les petites statues de saints dessus qu'on rencontre si fréquemment en Pologne, en Bohême et en Europe Occidentale. Toutes celles que nous avons sont d'origine polonaise. On rencontre aussi rarement (seulement en Volhynie semble-t-il) les statues de Jésus Christ si favorites chez les Lithuaniens et les Polonais, telles que „Christus frasoblivy“ et „smutkelis“.

3. Chapelles. — Il faut distinguer les chapelles de routes de celles qu'on construisait dans les cimetières aux frais des églises ou des communes. Dans les chapelles des cimetières on célébrait les messes de mort, la semaine de Thomas (semaine après Pâques dédiée au souvenir des morts) on y offrait les repas en mémoire des morts. C'est pourquoi les chapelles

стовп з широким чотирьохкутнім дахом, який прикриває прибиті з чотирьох боків до стовпа образи. Такі каплички здибаються рідко. Нумери 112, 122 і 123 суть зразки каплиць другого типу. Малюнки 117, 118, 120 показують, який вигляд мали каплиці третього типу. В каплиці № 118 тонко зі смаком вироблена маленька главка з залізним хрестиком.

Каплиці 119, 121, 124—127 належать до четвертого типу. Цей тип уявляє собою квадратний в плані невеличкий будиночок з чотирьохскатнім чи двохскатнім дахом, який завершується залізним чи дерев'яним (№ 124) хрестиком. Чільна сторона каплиці прикрашується іноді відкритим ганочком з різьбленими кольонками (№ 121).

Іноді робили гарний начілочок, оздоблювали його різьбою і вирізаними з дерева китягами, а коли стіни каплички були глиняні, то їх розмальовували різнокольоровими орнаментами: хрестиками, зірочками, кружечками. В середині каплички приблизно на третину високости робиться настіл, на якому ставлять образи, хрести, невеличкі фігурки святих, перед ним свічки. Стіни теж завішують образами. Більшість має дуже простий зовнішній вигляд але вони приваблюють око гарними пропорціями, красою дахів і тонко виробленими главками. Взагалі в дерев'яних каплицях українських, особливо галицьких, більше оригінальних форм і самотніх архітектурних мотивів, ніж в фігурах-Розп'яттях.

Українець взагалі цікавиться більше архітектурною стороною

des cimetières sont assez grandes, elles peuvent contenir de 20 à 30 personnes et même plus. Dans certains endroits, surtout en Volhynie, on construisait même aux cimetières, à la place des chapelles, de petites églises entières. En Ukraine dans chaque village on peut trouver une chapelle de ce genre. Mais nous ne nous occuperons pas d'elles maintenant, nous voulons parler de petites chapelles qu'on construisait au bord des routes comme expression de la dévotion et qui ne sont que le développement des croix et des „figures“ de routes dont nous avons parlé plus haut. Pour protéger la croix ou la statue d'un saint des intempéries on construisait une petite toiture à 4 pans reposant sur des colonnettes (figs 112, 121), ce qui était nécessaire car les statues étaient toujours bariolées et les socles en briques qui les supportaient étaient toujours blanchis à la chaux et les unes et les autres pouvaient facilement s'abimer par les intempéries. Mais en même temps le campagnard dévot désirait après avoir élevé une croix ou un crucifix avoir la possibilité d'allumer le dimanche ou les jours de fête un cierge et de prier devant eux; et il ajoute à la haute croix-crucifix une petite caissette vitrée d'un demi-mètre de hauteur où il met une petite statue de la Sainte Vierge, de St. Nicolas, d'Archange Michel ou d'un autre saint (figs 110, 111) et un cierge devant la statue. Les „figures“ avec les caissettes à images saintes sont assez nombreuses en Galicie. La reunion de ces deux types où plutôt idées, c. à d. d'un petit toit sur des colonnettes au dessus d'unes „figure“ et de la caissette à image saintes sur le crucifix, a inspiré

каплиці ніж різьбою і тоді як католицьке славинство дало в народнім мистецтві найкращі зразки різьблених «фігур»-Розпять, Україна найінтересніше проявила себе в архітектурі каплиць, архітектурі оригінальній і самобутній. Досить зрівняти чудове перекриття ворохтянської каплиці (№ 127) з шатровими главками відомої Даниловської, чи костромської каплиці в Москівщині, щоб побачити, що каплиці українські також відрізняються від московських, як різняться взагалі архітектура цих двох народів. На Заході Європи деревляних каплиць четвертого типу майже не було.

Рельєфи. № 128 уявляє собою знімок горельєфної фігури Святого Онуфрія, висіченої на скелі в селі Кашперівцях в Галичині біля річки Серета. Ця фігура знайдена і зфотографована д. А. Т. Середою. Ми так мало маємо на Україні зразків давньої християнської монументальної різьби з каменя, що кожна нова нахідка пам'ятників цього роду являється цінною.

Кашперівська фігура Св. Онуфрія не являється єдиною. Св. Онуфрій був взагалі в великій пошані в Галичині, і фігури його здибаються часто, але виконуються звичайно з дерева. Між иншим, по дорозі з Калуща до Неретинська є дуже інтерна складна фігура Св. Онуфрія: під звичайним високим деревляним хрестом з Розп'яттям зроблена внизу печера, а в ній деревляна фігура Св. Онуфрія між двома левами. Постаць Св. Онуфрія навколішках з складеними молебно руками як і на кашперівським рельєфі. Такі

l'idée du type le plus développé de la petite chapelle ukrainienne, c. à d. d'un édifice fermé de tous les côtés, avec une porte et où l'on peut mettre non seulement une ou plusieurs images saintes, mais encore un cierge et prier tranquillement à l'abri des intempéries. Tel est approximativement le développement organique des chapelles ukrainiennes. Mais en même temps dans ce développement organique pouvaient bien s'exercer, et se sont exercées, les influences directes de l'Occident, l'emprunt direct des certains motifs, variations, même types de chapelles, car à l'Occident il se passait alors le processus du développement organique analogue dont les repercussions arrivaient jusqu'à l'Ukraine.

Nous donnons dans notre recueil les exemples de quatre types de chapelles: 1. petites chapelles sur piliers, 2. les croix et les statues de saints sous un chapiteau sur quatre colonnettes, 3. niches à images saintes, 4. chapelles proprement dites, pour prier.

La petite chapelle fig. 116 appartient au premier type. Elle représente un pilier avec une petite toiture carrée abritant les images saintes fixées sur les quatres cotés, du pilier. Les chapelles de ce type sont plutôt rares. Les figs 111, 121 et 123 donnent des exemples du second type. Les fig. 117, 118, 120 représentent les chapelles du 3e type. La chapelle fig. 118 possède une petite coupole surmontée d'une petite croix le tout exécuté avec un goût remarquable. Les chapelles fig. 118, 121, 124—127 appartiennent au 4e type. Elles représentent de petits édifices carrés avec une toiture à quatre ou à deux

уклінні постаті з молебно складеними руками здибаються на зовсім пізніх — XIX віку — камяних хрестах, це донатори-ктитори цих хрестів; здибаються вони і на деревляних фігурах в Польщі, наприклад, на деревляній фігурі в селі Харбиці Серадзьського повіту¹⁹). Але Кашперівський горельєф Св. Онуфрія цікавий ще з другого боку. Він дає можливість навести хоч далекі аналогії з християнських часів до відомого рельєфа на скелі біля села Буші, де виображено навколішках перед деревом чоловічу постать з молебно складеними руками, ззаду якої стоїть олень.

Професор В. Антонович²⁰), що одкрив і видав вперше цей рельєф, а за ним і другі вчені, гадають, що це є зразок дохристиянського мистецтва, нагадуючий камяні баби.

Нам здається, що чоловіча постать бушського рельєфу нагадує не камяні баби, а Кашперівського Св. Онуфрія: постать стоїть навколішках, руки складені молебно, сама постать без одежі, принаймні ноги бушської постаті голі, як і у святого Онуфрія. Ці риси спільні обом рельєфам і дають можливість сказати, що чоловіча постать бушського рельєфа в кожному разі не перечить християнській добі. Присутність оленя на бушським рельєфі аналогічна з присутністю двох левів на калушській фігурі св. Онуфрія. Християнська іконографія знає оленя — він завжди малюється (з хрестом між рогами) на образах св. Євстафія-Плакиди, який, як відомо з життя цього святого, полював за оленем. Треба сказати, що на бушським рельєфі є також напис. Проф. В. Антонович

pans, couronnée par une petite croix en fer ou en bois (fig. 124). La façade de la chapelle est d'habitude ornée d'un petit porche ouvert à colonnettes sculptées (fig. 121). Quelquefois on ajoutait au dessus encore un petit fronton orné de sculptures en bois et dans le cas où les murs de la chapelles étaient faits en argile on les bariolait de divers ornements: petites croix, étoiles, petits ronds. À l'intérieur de la chapelle à peu près au tiers de sa hauteur, on fixaient une console sur laquelle on plaçait les images saintes, la croix, les petites statuettes de saints, les cièrges. Les images saintes se trouvent aussi fixées aux murs. La plupart des chapelles sont très simples d'aspect, mais elles charment l'oeil par leurs proportions parfaites, par la beauté de leurs toits à têtes de coupole d'une rare finesse. En général les chapelles ukrainiennes en bois, surtout celle de Galicie, présentent plus de formes et de motifs architecturaux originaux que les figures-crucifix. L'Ukrainien en général s'intéresse plus au coté architectural de la chapelle qu'à la sculpture elle même et tandis que les Slaves catholiques ont donné dans l'art populaire les plus beaux exemples de crucifix sculptés, l'Ukraine s'est fait connaître le mieux dans l'architecture si originale de ses chapelles. Il suffit de comparer la toiture admirable de la chapelle de Vorokhta (fig. 127) avec les coupoles pyramidales des chapelles connues de Danilov ou de Kostroma en Moskovie pour remarquer que les styles de ces constructions diffèrent dans les mêmes proportions que l'architecture en générale de ces deux peuples. En Europe occidentale il n'y a presque pas de chapelle du 4e type.

не каже славянськими чи латинськими літерами він написаний, але вважає його неоднотимом з рельєфом на тій підставі, що напис зроблено не рельєфними літерами, а врізними. Це ще не доказ*).

Площа цього напису має такі ж сліди вивітріння, як і весь рельєф, значить, вона була під дощем, снігом, сонцем стільки ж часу, як і весь рельєф. Займає напис не яке-небудь випадкове, а цілком відповідне і почесне місце, так що немає рації лічити його неоднотимом з самим рельєфом. Правда, цих аргументів ще замало, щоб можна було ними вирішити питання про походження бушського рельєфу, і ми їх висловили тільки для того, щоб викликати обмін думок про ще не вирішене, як нам здається, питання про походження бушського рельєфу²).

*) Користаючи з того, що автор підняв тут питання про незвичайно цікавий і єдиний на цілій Україні пам'ятник у вигляді скельного рельєфа, такої великої давнини, треба нагадати читачам, що в околицях Буші і по сусідству з нею відомі теж і інші пам'ятники висічені на скелях, але у вигляді знаків, які найближче підходять до знаків, висічених на скелях Малої Азії, і почасти нагадують клинкові письмена, що зустрічаються на глиняних таблицях, знайдених в Каппадоції. На жаль, напис бушського рельєфа не вийшов на фотографії проф. В. Антоновича, і сам проф. В. Антонович не був у змозі визначити характер букв. Отже, з огляду на велику історичну важність цього пам'ятника, доконче треба би було послати туди наукову експедицію для точного перефотографування рельєфа в різні часи дня при різнім освітленні, і особливо для зфотографування деталей, напису, і півня окремо, і для зарисовки тих деталей, які на фотографії вийти не можуть. Ще ліпше зробити з цілого рельєфа папіровий стерео-негатив, які зроблені, напр., з південно-американських скельних рельєфів німецькими вченими. Не вадило б теж зфотографувати, зарисувати і зняти стереонегативи папірові і з інших скельних знаків в околицях Буші.

Прим. Редакції.

Les reliefs. La fig. 128 représente un haut-relief (St. Onuphre) sculpté sur un rocher à Kachepérvitsi en Galicie près de la rivière Seret. Ce haut-relief a été découvert et photographié par M. A. Séréda. Nous avons en Ukraine si peu d'exemples de l'ancienne sculpture monumentale chrétienne que chaque monument découvert de ce genre est précieux. La sculpture représentant le St. Onuphre à Kachpérvitsi n'est pas unique en son genre; ce saint en général est très vénéré en Galicie et ses statues sont fréquentes, mais d'habitude elles sont exécutées en bois. Sur la route entre Kaliche et Pérehinsk se trouve une statue de St. Onuphre très intéressante et compliquée: sous une croix ordinaire en bois avec un crucifix se trouve une grotte (artificielle) et dans celle-ci une statue de St. Onuphre entre deux lions. Le saint est représenté agenouillé avec les mains jointes pour la prière de même que sur le haut-relief de Kachepérvitsi. Ces figures dans les attitudes dévotes avec les mains jointes pour la prière se rencontrent sur les croix en pierre de la période avancée du XIXe siècle. Elles représentent les donateurs de ces croix. Elles se rencontrent aussi sur les croix de bois en Pologne, p. ex. sur la croix en bois de Kharbitzia, district de Sieradz¹⁹). Mais le St. Onuphre en haut-relief de Kachpérvitsi est encore intéressant d'un autre point de vue. Il permet d'établir une analogie, ne fût-ce qu'éloignée, avec le relief connu sculpté dans un rocher près du village de Boucha et représentant un homme priant avec les mains jointes et derrière lui un cerf. Le professeur V. Antonovitch²⁰), qui découvrit et publia ce

haut-relief, ainsi que les autres savants dans la suite, pensent que c'est là un exemple de l'art de l'époque païenne et le rapprochent aux statues païennes en pierre (les „baby“) fréquentes en Ukraine. Á notre avis la figure d'homme du relief de Boucha rappelle non pas les „baby“ en pierre mais bien le St. Onuphre de Kachepérvtsi: l'homme est agenouillé, a les mains jointes pour la prière, son corps est nu, du moins ses pieds sont nus de même que ceux du St. Onuphre. Les traits communs des deux reliefs permettent d'affirmer qu'en tout cas la figure d'homme de Boucha n'exclue pas l'origine chrétienne. Le cerf du relief de Boucha est analogue aux deux lions de St. Onuphre de Kachepérvtsi. L'iconographie chrétienne connaît bien ce cerf — il est toujours représenté (avec une croix entre ses bois) sur les images de St. Eustache Placide, chasseur au cerf d'après la légende. Il est à noter que sur le relief de Boucha il y a aussi une inscription. Le prof.

Antonovitch n'indique pas si ce sont des caractères slaves ou latins, mais il considère cette inscription comme postérieure au relief lui-même en se basant sur le fait qu'elle est faite en lettres gravées dans la pierre et non pas sculptées en relief. Pourtant ceci ne prouve rien. La surface de ces lettres gravées porte les mêmes traces de l'érosion que le relief tout entier, par conséquent elle a dû se trouver sous la pluie, la neige et le soleil aussi longtemps que le relief lui-même. Elle occupe non pas une place accidentelle quelconque, mais se trouve bien en évidence. Tout ceci rend non fondé de lui attribuer une autre date que celle du relief. Il est vrai que ces données ne sont pas suffisantes non plus pour la résolution du problème de l'origine du relief de Boucha et nous ne les énonçons qu'à titre de discussion. Il nous semble que c'est précisément la question de l'origine du relief de Boucha qui est loin d'être résolue.

ПРИМІТКИ.

1) Ф. Волковъ. «Старинныя деревянныя церкви на Волини».

2) «Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ. Петроградъ, 1916, стр. 542.

3) Mokłowski. «Sztuka ludowa w Polsce», стр. 203.

4) «Sprawozdanie do badania hist. Sztuki w Polsce». VIII. fig. 1—2.

5) Павлуцкій. «Барокко Украины, въ 8 вып. «Исторіи русскаго искусства» Грабаря, стр. 364.

6) Сьцинскій. «Исчезающій типъ деревянныхъ церквей». «Труды подольск. истор.-арх. Общ.» в. XI. Кам. Под., стр. 60—120.

7) Наибільш докладна розвідка про архітектуру української дзвіниці міститься в «Курєхъ исторіи русской архитектуры» М. Красовського, де читач найде в малюнках художника Д. Савицького з моїх фотографій 11 дзвіниць, що мали би ввійти в цей том.

8) Краща розвідка про українські надгробні хрести, належить К. Шероцькому, — «Надгробні хрести на Україні» (Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, 1908—LXXXII), де наведена також і література предмету; література про хрести показана, між иншим, в Етнографічнім збірнику

REMARQUES.

1) F. Volkov. Starinnyia dereviannyia tserkvi na Volyni (en Russe).

2) Oukraïnskiy narod v yevo prochlom i nastoyachtchem. Petrograd. 1916. p. 542.

3) Mokłowski. Sztuka ludowa w Polsce 203.

4) Sprawozdanie do badania hist. sztuki w Polsce VIII. fig. 1—2.

5) Pawloutski. Barocco Oukraïny. 8-ème fasc. de Istorïa rousskavo iskoustwa par Grabar, p. 364.

6) Sietsinskiy. Istchezayouchtchiy tipe dereviannykh tserkvey. (Travaux de la Societé d'Histoire et d'Archéologie. XI. Kamenetz-Podolsk. p. 60-120.

7) La recherche la plus documentée en ce qui concerne l'architecture des campaniles ukrainiens se trouve dans le cours d'histoire de l'architecture russe par M. Krassovsky (en russe) où le lecteur trouvera également dans les dessins de M. Savitsky d'après mes photographies les onze campaniles ukrainiens qui devaient entrer dans le présent fascicule.

8) La meilleur recherche sur les croix tombales ukrainiennes appartient à M. Cherotsky (Nahrobni khresty na Oukraïni).

Elle a été publiée dans les Annales de la Societé Scientifique Chevchenko

Наук. Т—ва ім. Шевченка, т. 31—3
З розвідок, які вийшли після студії
Шероцького, треба зазначити стат-
тю Janusz'a «Zdobnictwo ludowe w
okolich Lwowa». Warszawa 1913;
значна частина якої призначена над-
гробним хрестам Львівського пові-
ту, а також статтю проф. Вовка,
«Старинныя деревянныя церкви на
Волини».

⁹⁾ *Еварницькій*. — «Запорожье въ
остаткахъ старины и преданьяхъ на-
рода», ч. II, рис. 25.

¹⁰⁾ Проф. *Шляпкин* в своїй класи-
фікації древніх хрестів дає мно-
го-раменні хрести добою не раніше XIV
віку. Див. Шляпкин, «Древніе рус-
скіе кресты», стор. 27. і інші.

¹¹⁾ Розвідок про форму україн-
ських придорожніх хрестів, фігур
і каплиць не було, окрім четвертої
глави згаданої вище статті проф.
Вовка про старинні дерев'яні церкви
на Волині.

Видані досі замітки про фігури
і каплиці придорожні не розгля-
дають їх з боку форми, на-
приклад, Сумцовъ: «Культурныя
переживанія» стр. 185; «Полевые
кресты или фигуры» (Кіевск.
Стар. 1890, іюль); Малышевскій —
«О дорожныхъ крестахъ» (Кіевск.
Епарх. Вѣдом. 1865, № 12);

Гульдманъ: «Памятники старины
Подоліи», Отд. XIV; — «Фигу-
ры», Каменецъ-Подольскъ, 1901
Каманинъ — «Придорожные кресты,
иконы и статуи святыхъ въ селахъ
Кіевскаго уѣзда» (Чтен. Общ. Не-
стора Лѣтописца, кн. XIX, вып. II).
Бібліографія по чеським придо-
рожнім хрестам наведена у Сперан-
ського: «Придорожные кресты въ Че-

à Leopol (1908. LXXXII) et contient
aussi la bibliographie du sujet. Les
ouvrages traitant ce sujet sont égale-
ment cités dans le recueil ethnogra-
phique de la S-té Scient. Chevchenko.
v. 31—33.

Parmi les recherches parues après
l'ouvrage de M. Cherotsky il faut citer
l'ouvrage de Janusz — Zdobnictwo
ludowe w okolich Lwowa, Warszawa,
1913 consacré en grande partie aux
croix tombales du district de Leopol.
L'article du prof. Volkov „Starinnyia
dereviannia tserkvi na Volyni“ traite
le même sujet.

⁹⁾ Evarnitskyi — Zaporogii v ostat-
kakh stariny i predaniyakh naroda,
partie II., fig. 25.

¹⁰⁾ Le professeur Chliapkine dans sa
classification des anciennes croix classe
les croix à branches multiples au
XIV-ème siècle ou à une époque
postérieure (v. Chliapkine: Drevniyé
rousskiyé kresty, p. 27).

¹¹⁾ Il n'y a pas de recherches sur les
formes des croix de routes, des cruci-
fix et des chapelles en Ukraine sauf
l'article ci-dessus cité du prof. Volkov
sur les vieilles églises en bois en Volhynie.
Les notes publiées jusqu'à présent con-
cernant les croix-„figures“ et les cha-
pelles ne les étudient pas au point de
vue des formes architecturales, p.
ex. Soumtsov: Koultourniya péréjiva-
niya, p. 185. Poleyviyé kresty ili figoury.
(„Kievskaya Starina“. 1890. VII.).
Malychevsky. O dorojnykh krestakh.
(Kievskiya Eparkhialnyia Viedomosti.
1865 N 12.) Gouldman. Pamiatniki
stariny Podolii. XIV. Figoury. Ka-
menetz-Podolsk. 1901. Kamanine. Pri-
dorojnyié kresty, ikony i statouï svia-
tykh v siolakh Kievskavo ouyézda

хін и Моравіи и византийское вліяніє на Западъ» (Археол. изв. и зам. 1895, № 12).

По жмудським і взагалі литовським хрестам див. Brensztein, «Krzyże i kapliczki żmudzkie» (Mater. Antropol.-archeol. i etnogr. t. IX. Krakow 1907, а також Potkowski, «Krzyże na Litwie» (Mater. wyd. tow. Polska sztuka stosowana. Zesz. XII. Krakow 1909) і Jaroszewicz «Литовські хрести» (на литовській мові), Wilna 1913.

¹²⁾ Сумцовъ. «Культурныя переживанія» (Кіев. Стар. 1890, іюль, стр. 68).

¹³⁾ Brensztein. «Krzyże i kapliczki żmudzkie» ст. 4.

¹⁴⁾ Широцький. «Надгробні хрести на Україні», стор. 12.

¹⁵⁾ Іпатєвка літопись, стор. 490, під 6721 роком.

¹⁶⁾ Гульдманъ. «Памятники старины въ Подоліи», стр. 318.

¹⁷⁾ «Сборникъ матеріаловъ по топографіи Кіева», стр. 101—102.

¹⁸⁾ «Древне-рускіє кресты», ряд. 9—10.

¹⁹⁾ Wies illustrowana, 1913, kwiecień 22.

²⁰⁾ Антоновичъ. В. «О скальныхъ пещерахъ на берегу Днѣстра Подольской губерніи» (Труды VI-го Археол. Съѣзда въ Одессѣ, т. III, стр. 98).

Д. Щербакієвський.

(Tchteniya obchtchestva Nestora Létopistsa, I. XIX. fasc. II).

La bibliographie concernant les croix de route en Bohême est donnée par Speransky dans son ouvrage: Pridorjnyie kresty v Tchekhii i Moravii i vizantiyskoye vliyanie na zapadié (Archéologitcheskiya izvestiya i zamietki. 1895. N 12. En ce qui concerne les croix jmoudiennes et en général lithuaniennes voir Brensztein. Krzy e i kapliczki żmudzkie (Mater. Antropol.-archeol. i etnograf. t. IX. Kraków. 1907; également: Potkowski. Krzy e na Litwie (Mater. wyd. tow. Polska sztuka stosowana. Zesz. XII. Kraków 1909 et Jaroszewicz — Croix lithuaniennes (en lithuanien). Wilna 1913,

¹²⁾ Soumtsov. Koultournia péréjivaniya („Kievskaya starina“. 1890. Juillet, p. 68).

¹³⁾ Brensztein. Krzyże i kapliczki żmudzkie. p 4.

¹⁴⁾ Chyrotsky. Nadhrobni khresty na Oukraïni, p. 12.

¹⁵⁾ La chronique d'Ipatevo, p. 490 sous l'année 6721.

¹⁶⁾ Gouldman. Pamiatniki stariny v Podolii. p 318.

¹⁷⁾ Sbornik materialov po topografii Kieva p. p. 101—102.

¹⁸⁾ Drevnie—rousskie kresty. 9—10.

¹⁹⁾ „Wies ilustrowana“ 1913, avril 22.

²⁰⁾ W. Antonovitch. O skalnykh pechtcherakh na beregou Dniestra Podolskoy gubernii (Travaux du VI-ème Congrès Archéologique à Odessa, t. III. p. 98).

D. Chcherbakivsky.

1. Церковні ворота XVIII в. с. Добротів, пов. Надвірна, Галичина.
1. Porte d'église XVIIIe s. Village Dobrotiv. Dist. Nadvirna. Galicie.

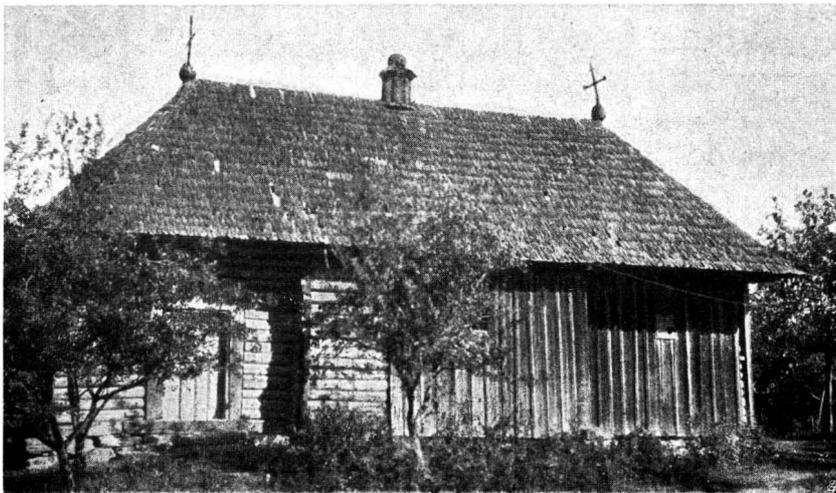
2. Церква кінця XVIII в. с. Тирнівка, пов. Дорохой, Румунія.
2. Eglise fin du XVIIIe s. vil. Tyrnivka. Distriet de Dorokhoy. Roumanie.

3. Церква 1779 р. с. Ширівці Долишні, Буковина.
3. Eglise 1779. vil. Chyryvtsi Dolichni. Boukovine.

4. Церква 1767 р. с. Задібрівка, Буковина.
4. Eglise 1767. vil. Zadibrivka. Boukovine.

5. Церква кінця XVIII в. с. Трустинці, Хотинськ. пов., Бессарабія.
5. Eglise fin XVIIIe s. vil. Troustyntsi. Dist. de Khotyne. Bessarabie.

6. Церква початку XIX в. с. Строїнци, Хотинськ. пов., Бессарабія.
6. Eglise commencement XIXe s. vil. Stroïntsi. Dist. de Khotyne. Bessarabie.

7. Церква 1816 р. с. Карапчів, Буковина.
7. Eglise 1816. vil. Karapchiv. Boukovine.

8. Церква 1784 р. с. Волока, Буковина.
8. Eglise 1784. vil. Voloka. Boukovine.

9. Церква 1825 р. с. Вілавче, Буковина.
9. Eglise 1825. vil. Vilavtché. Boukovine.

10. Церква XVIII в. с. Сенжар, Хотинськ. пов., Бессарабія.
10. Eglise XVIIIe s. vil. Seniâr. Distr. de Khotyne. Bessarabie.

11. Церква XVIII в. с. Ленківці, Хотинськ. пов., Бессарабія.
11. Eglise XVIIIe s. vil. Lenkivtsi. Distr. de Khotyne. Bessarabie.

12. Церква поч. XIX в. с. Каплівка, Хотинськ. пов., Бессарабія.
12. Eglise com. XIXe s. vil. Kaplivka. Distr. de Khotyne. Bessarabie.

13. Церква XVIII в. м. Хотин, Бессарабія.
13. Eglise XVIIIe s. bourg de Khotyne. Bessarabie.

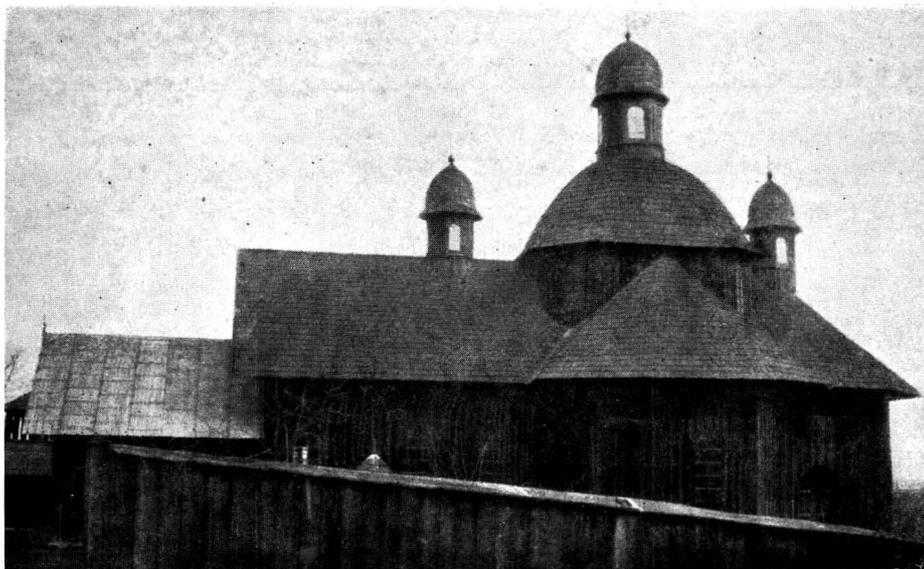
14. Церква 1808 р. с. Станівці Долішні, Буковина.
14. Eglise 1808. vil. Stanivtsi Dolichni. Boukovine.

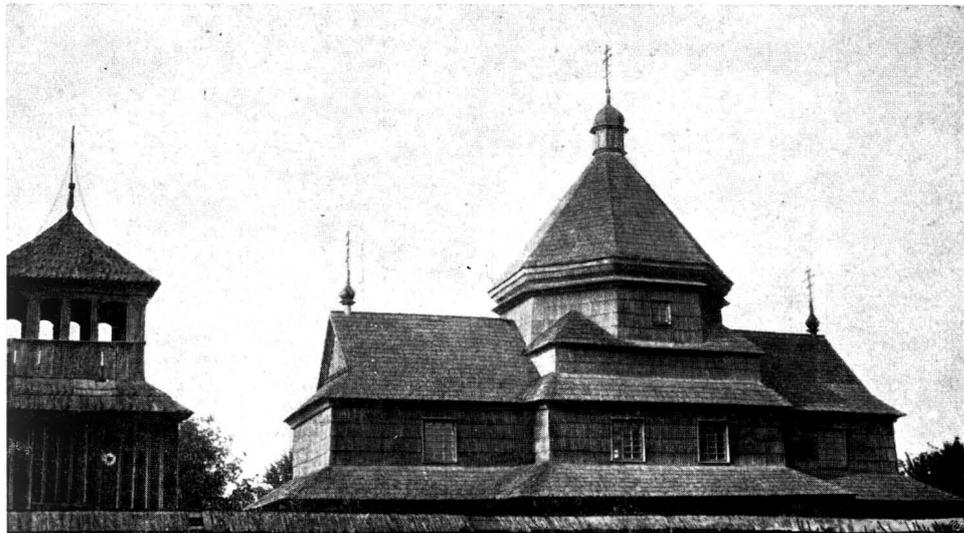
15. Церква 1818 р. с. Калинківці, Буковина.
15. Eglise 1818. vil. Kalynkivtsi. Boukovine.

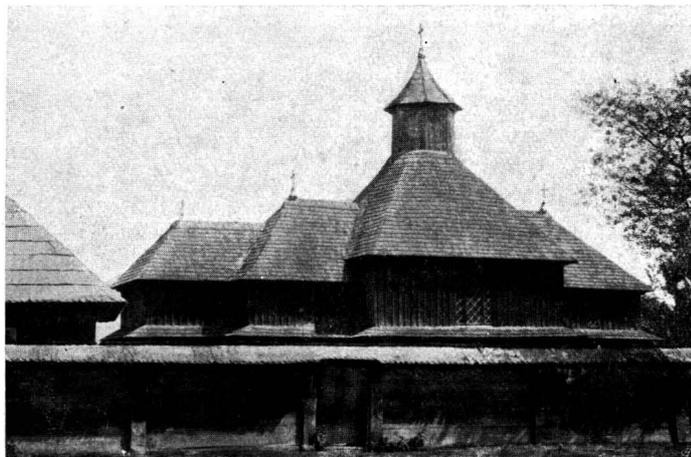
16. Церква 1773 р. с. Нові Мамаївці, Буковина.
16. Eglise 1773. vil. Novi Mamaïvtsi. Boukovine.

17. Церква поч. XIX в. с. Барбівці, Буковина.
17. Eglise com. XIXe s. vil. Barbivtsi. Boukovine.

18. Церква псч. XIX в. с. Пядиківці, Буковина.
18. Eglise com. XIXe s. vil. Piadykivtsi. Boukovine.

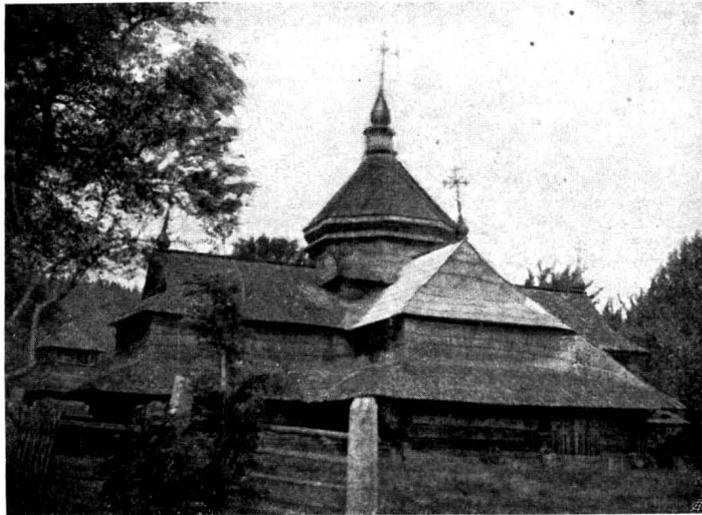
19. Церква кін. XVIII в. с. Старі Мамаївці, Буковина.
19. Eglise f. XVIIIe s. vil. Stari Mamaivtsi. Boukovine.

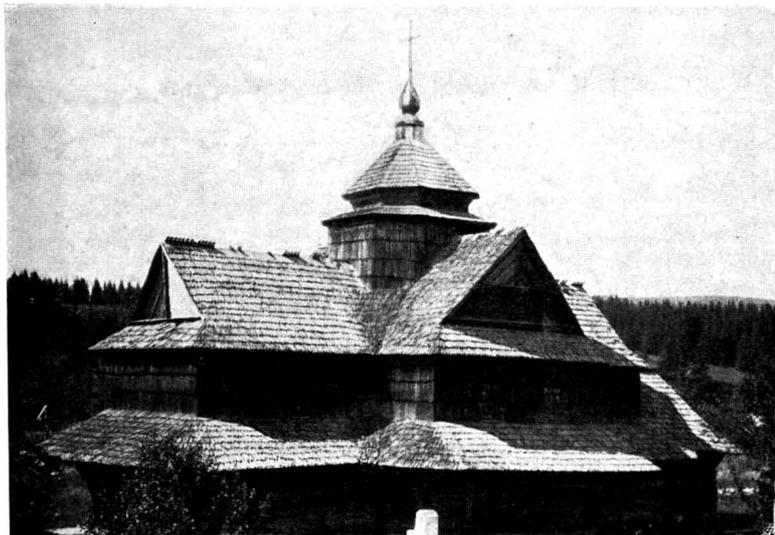
20. Церква XVIII в. с. Воронів, пов. Городенка, Галичина.
20. Eglise XVIIIe s. vil. Voroniv. Distr. Horodenka. Galicie.

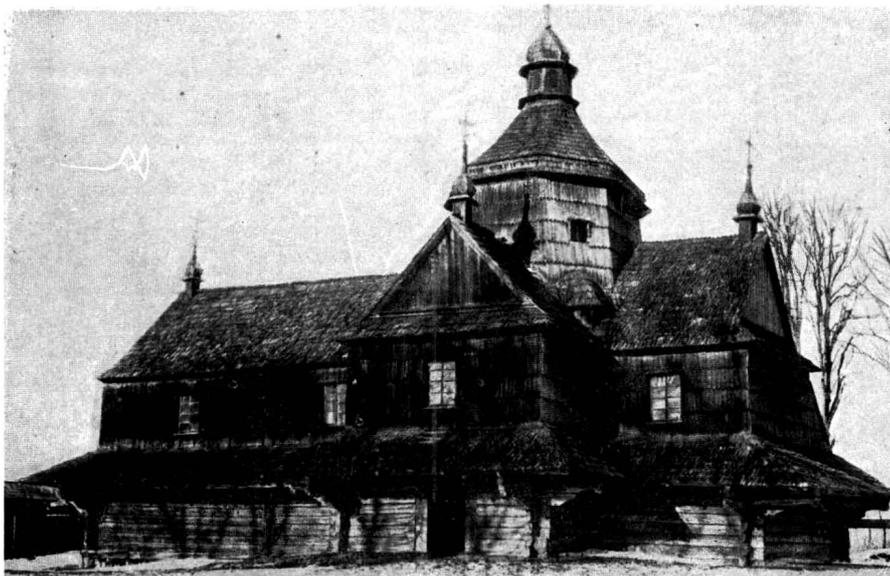
21. Церква XVIII в. с. Млинисько, Тербовельськ. пов., Галичина.
21. Eglise XVIIIe s. vil. Mlynysko. Distr. Terebovla. Galicie.

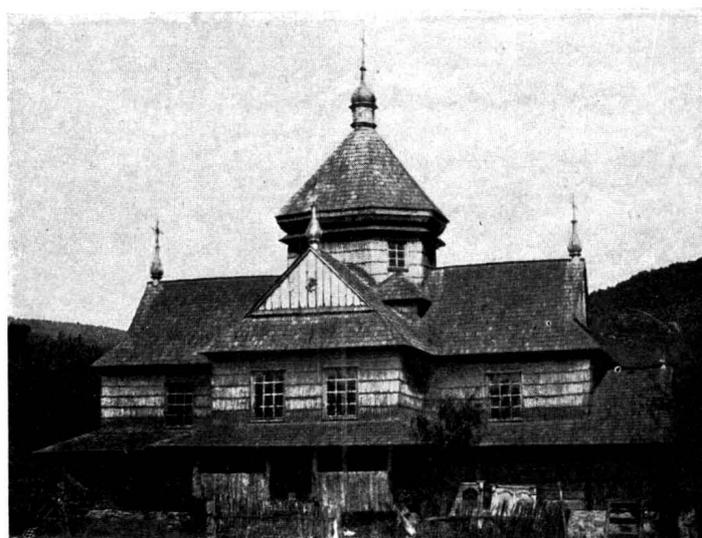
22. Церква XVIII в. с. Ослав Білий, пов. Надвірна, Галичина.
22. Eglise XVIIIe s. vil. Oslav Bily. Distr. Nadvirna. Galicie.

23. Церква XVIII в. м. Космач, Гуцульщина, Галичина.
23. Eglise XVIIIe s. vil. Kosmatch. Houtzoulchtchyna. Galicie.

24. Церква кін. XVIII в. с. Назірна, пов. Коломия, Галичина.
24. Eglise f. XVIIIe s. vil. Nazirna. District. Kolomya. Galicie.

25. Церква поч. XIX в. с. Лучка, пов. Косів., Галичина.
25. Eglise com. XIXe s. vil. Loutchka. Dist. Kossiv. Galicie.

26. Церква поч. XIX в. с. Кобилець, пов. Коломия, Галичина.
26. Eglise com. XIXe s. vil. Kobylets. Dist. Kolomya. Galicie,

27. Церква поч. XIX в. с. Ценева, пов. Коломия, Галичина.
27. Eglise com. XIXe s. vil. Tseneva. Distr. Kolomya. Galicie.

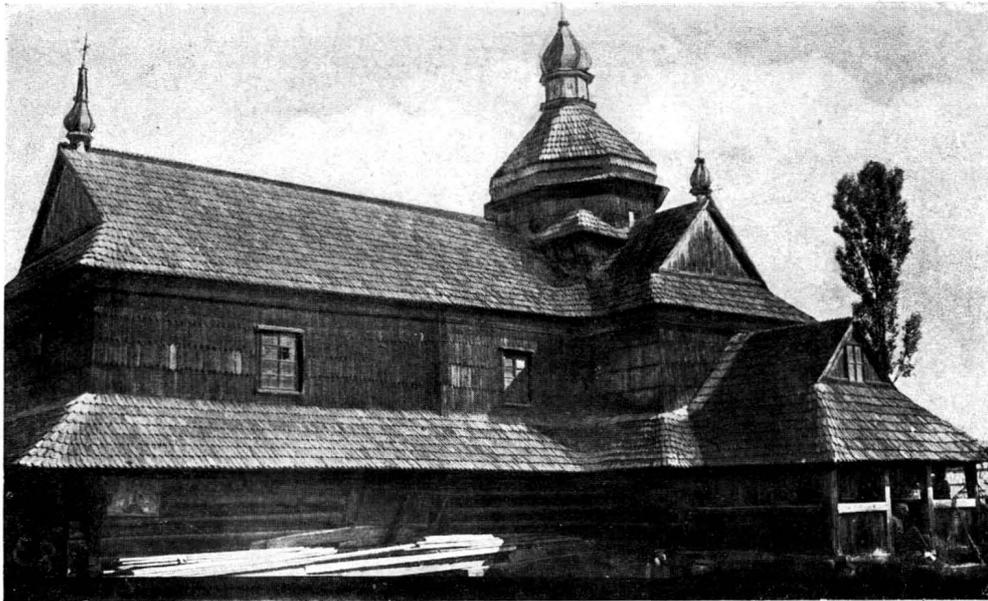
28. Церква XVIII в. біля Коломиї, Галичина.
28. Eglise XVIIIe s. près de Kolomya. Galicie.

29. Церква XVIII в. с. Будшлів, пов. Святин, Галичина.
29. Eglise XVIIIe s. vil. Boudyliv. Dist. Sniatyn. Galicie.

30. Церква XVIII в. с. Балинці, пов. Гвоздець, Галичина.
30. Eglise XVIIIe s. vil. Balynsi. Dist. Hvozdetz. Galicie.

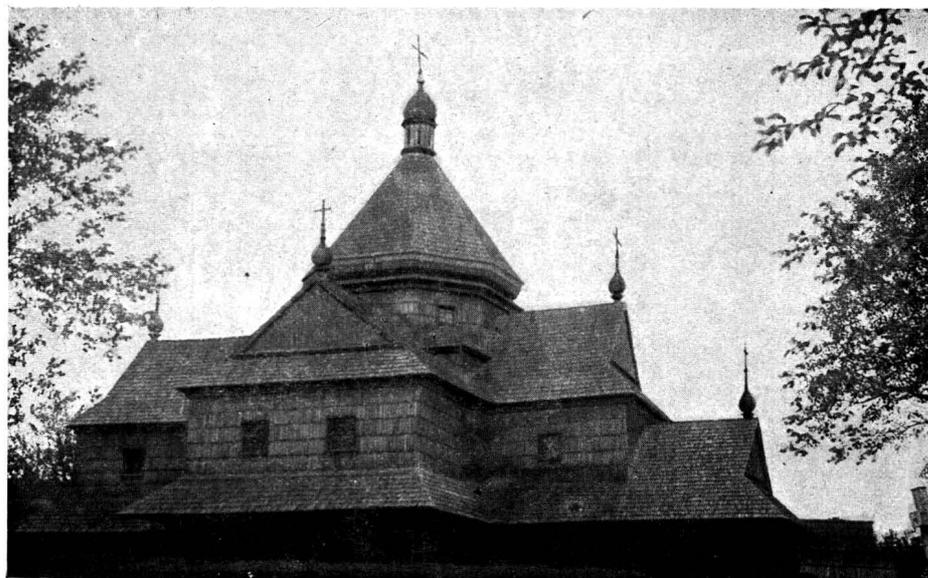
31. Церква XVIII в. с. Черганівка, пов. Косів., Галичина.
31. Eglise XVIIIe s. vil. Tcherhanivka. Dist. Kossiv. Galicie.

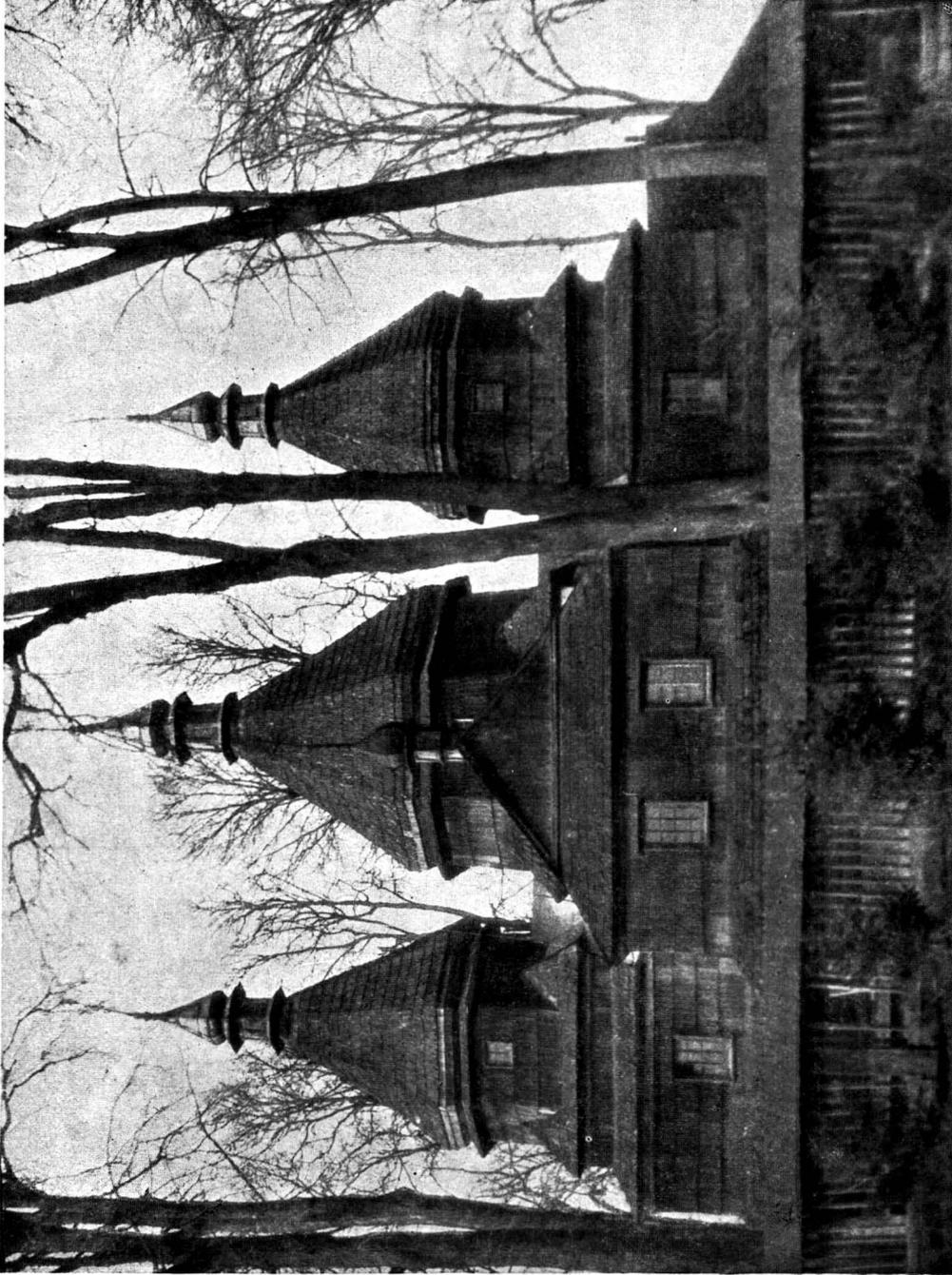
32. Церква XVIII в. с. Деренівка, Тербовельськ. пов., Галичина.
32. Eglise XVIIIe s. vil. Derenivka. Distr. Terebovla. Galicie.

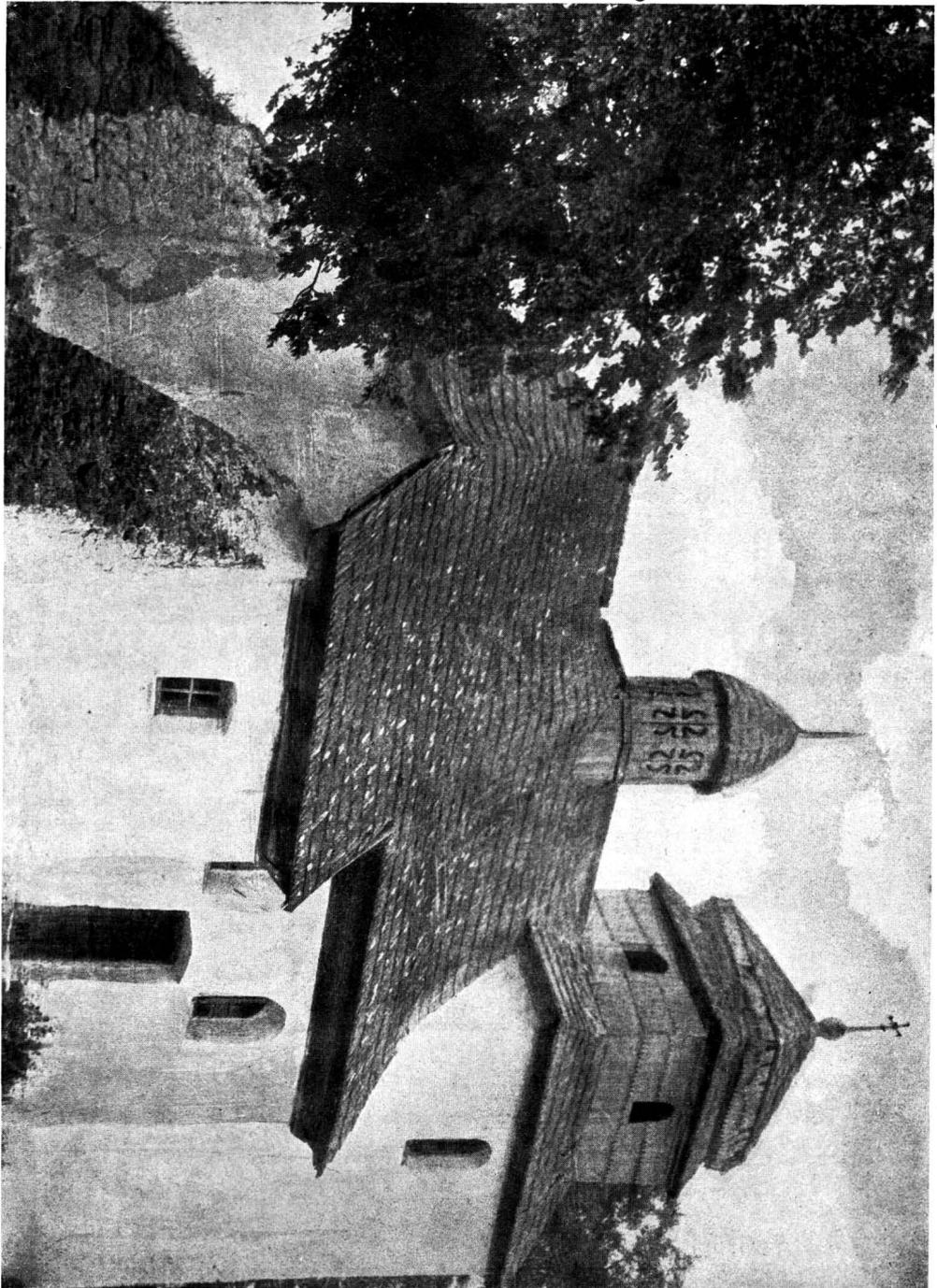
33. Церква XIX в. с. Залуче, пов. Снятин, Галичина.
33. Eglise XIXe s. vil. Zaloutché. Dist. Sniatyn. Galicie.

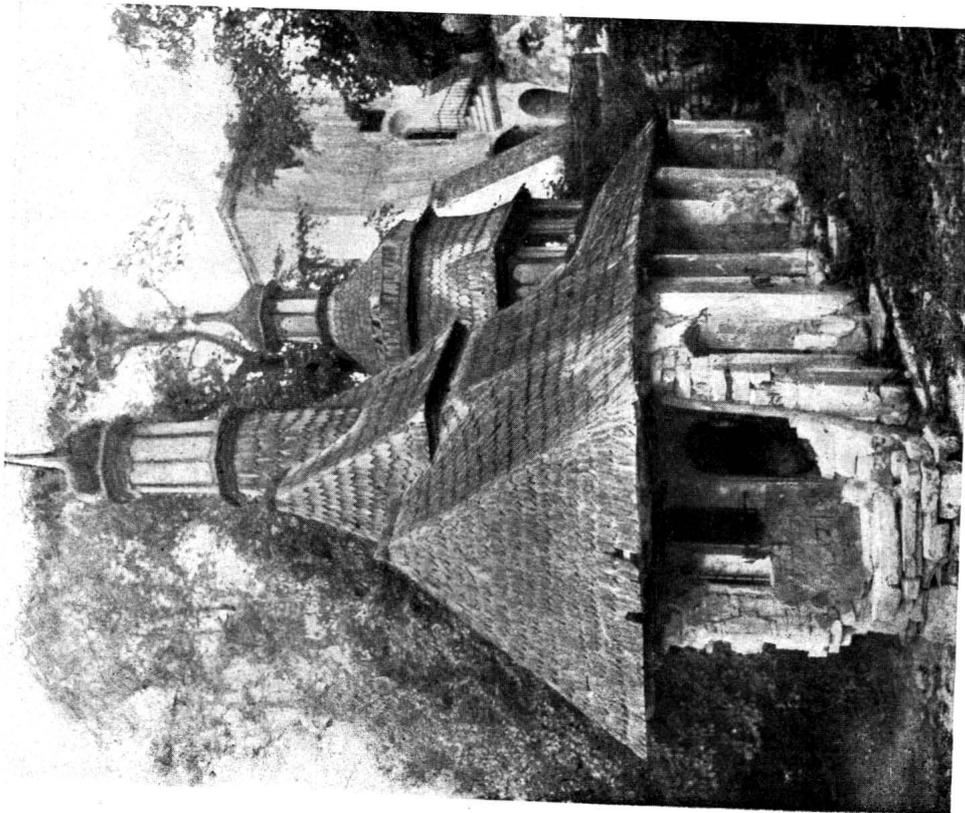
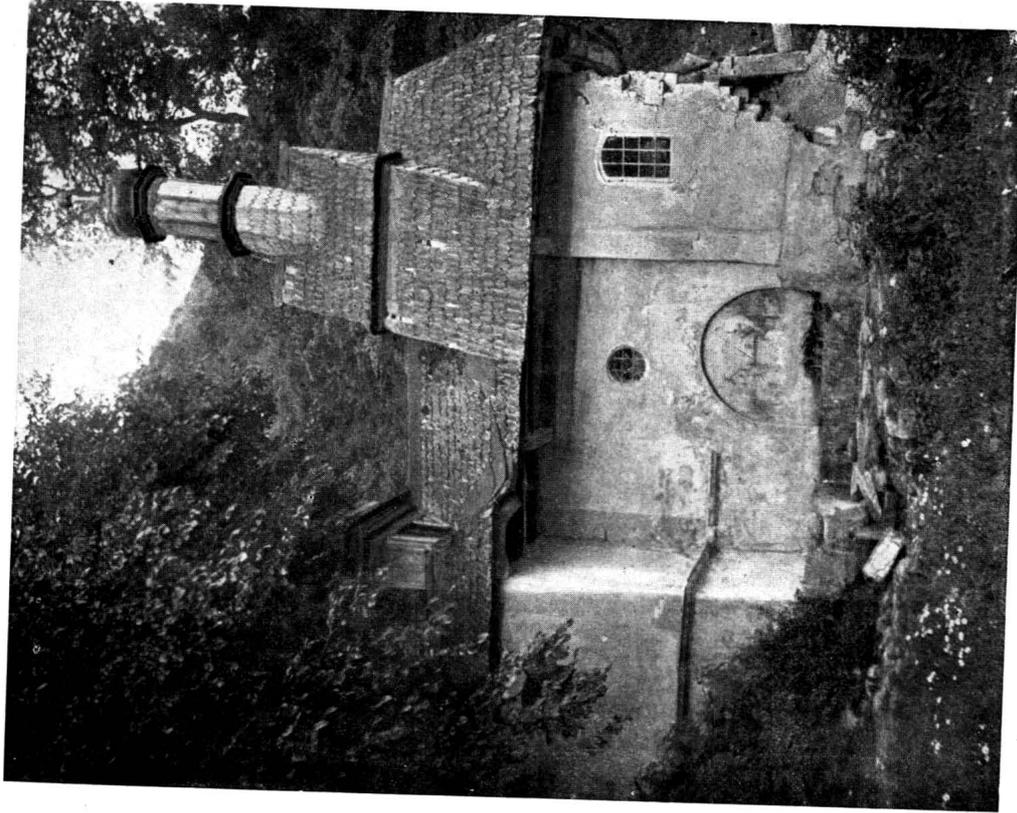
34. Церква XIX в. с. Акрешори, пов. Печеніжин.
34. Eglise XIXe s. vil. Akrechory. Dist. Petchenijyn. Galicie.

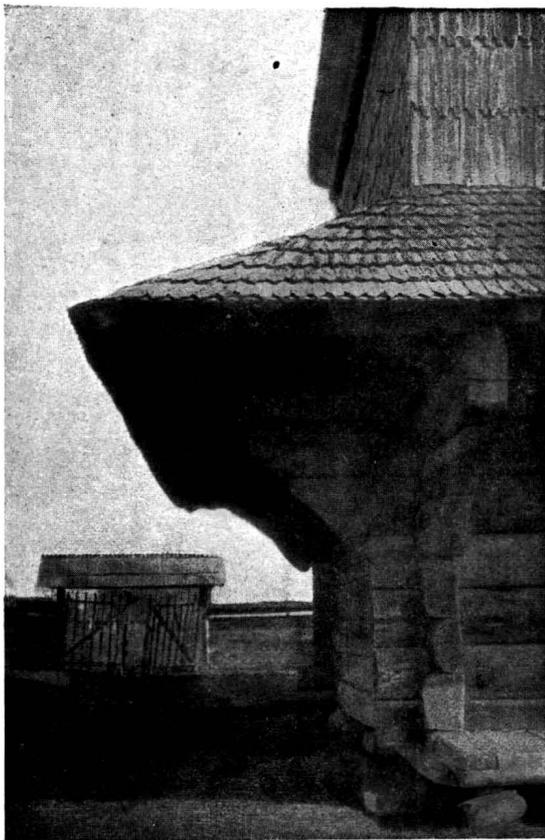
35. Церква кінця XVIII в. с. Забереже, пов. Станиславів, Галичина.
35. Eglise f. XVIIIe s. vil. Zaberejé. Dist. Stanislaviv. Galicie.

36. Церква XVII в. с. Касперівці, пов. Заліщики, Галичина.
36. Eglise XVIIe s. vl. Kasperivtsi. Dist. Zaliztchuky. Galicie.

37. 38. Каплиця св. Іоанна Богослова XVIII в. с. Хрещатик, Буковина.
37. 38. Chapelle de St. Jean. XVIIIe s. vil. Khrehtchatyk. Boukovine.

39. Піддашшя церкви XIX в. с. Тулава, пов. Снятин, Галичина.

39. Rebord de toit d'église XIXe s. vil. Toulava. Dist. Sniatyn. Galicie.

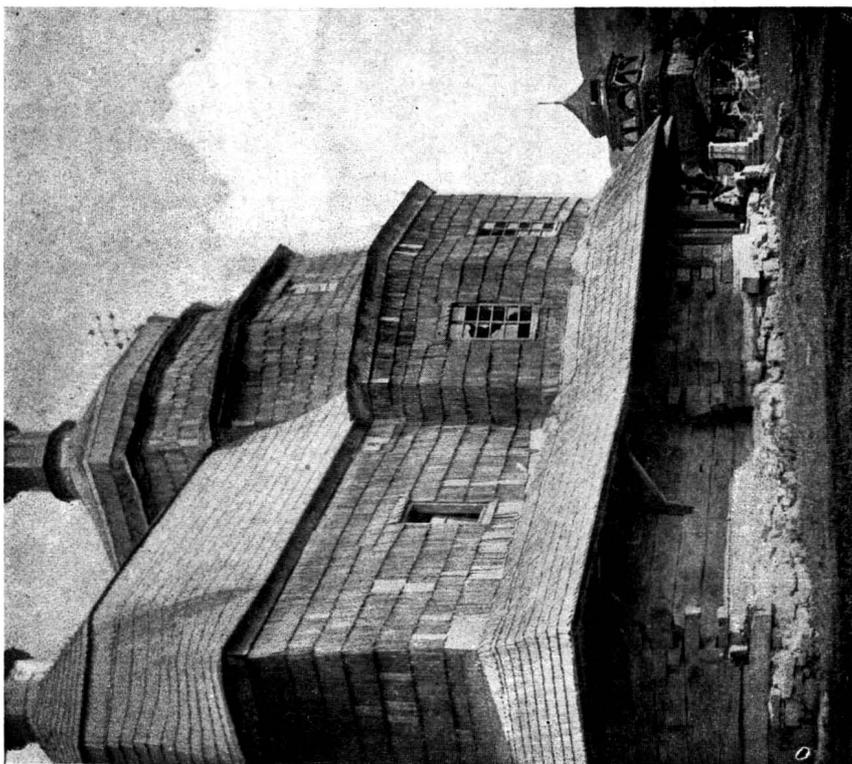
40. Піддашшя дзвіниці XIX в. м. Делятин, пов. Надвірна, Галичина.

40. Rebord de toit de campanile XIXe s. bourg de Deliatyn. Dist. Nadvirna. Galicie.

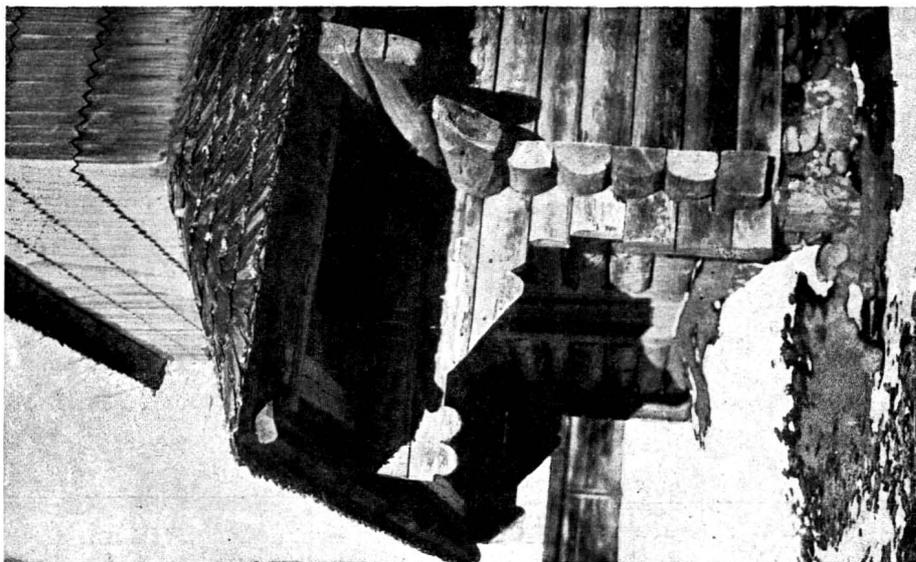

41. Піддашшя церкви XVIII в. с. Парище, пов. Надвірна, Галичина.

41. Rebord de toit d'église XVIIIe s. vil. Parychtché. Dist. Nadvirna. Galicie.

43. Піддашши церкви XVIII в. м. Чортків, Галичина.
43. Rebord de toit d'église XVIIIe s. vil. Tchortkiv. Galicie.

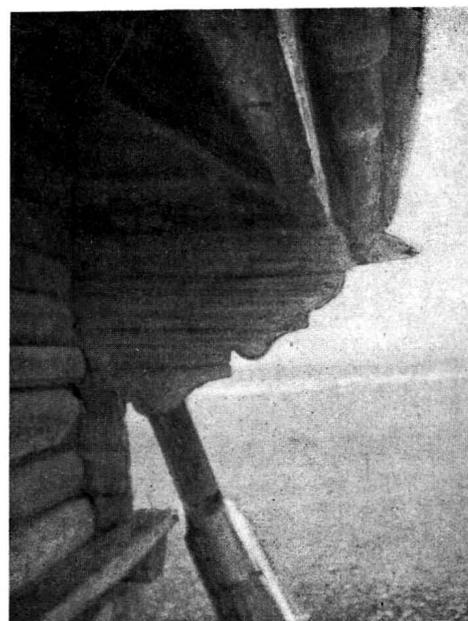
42. Піддашши церкви XIX в. с. Назірна, пов.
Коломия, Галичина.
42. Rebord de toit d'église XIXe s. vil. Nazirna. Dist.
Kolomya. Galicie.

44. Південний ганок церкви XIX в. с. Хлібичин, пов. Снятин, Галичина.
44. Entrée sud de l'église XIXe s. vil. Khlibytechyn. Dist. Sniatyn. Galicie.

45. Піддашся дзвіниці XVIII в. с. Парище, пов. Надвірна, Галичина.
45. Rebord de toit de campanile XVIIIe s. vil. Parychchó. Dist. Nadvirna. Galicie.

46. Піддашся церкви XVIII в. м. Печеніжин, пов. Коломия, Галичина.
46. Rebord de toit d'église XVIIIe s. bourg Petchenijyn. Dist. Kolomya. Galicie.

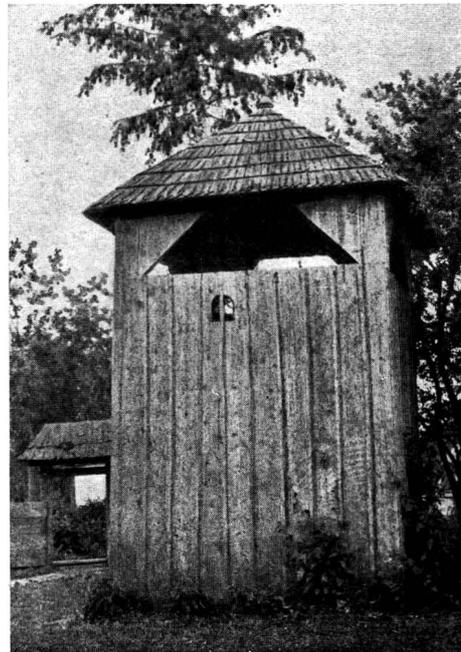
47. Дзвіниця XIX в. с. Присліп на Бойківщині.
47. Campanile XIXe s. vil. Pryslip. Galicie.

48. Дзвіниця XVIII в. м. Хотин, Бессарабія.
48. Campanile XVIIIe s. bourg Khotyn. Bessarabie.

49. Дзвіниця
XIX в. с. Ворохта, пов. Надвірна, Галичина.
49. Campanile
XIXe s. vil. Vorokhta. Dist. Nadvirna. Galicie.

50. Дзвіниця
XVIII в. с. Ширівці Долішні, Буковина.
50. Campanile
XVIIIe s. vil. Chyryvtsi-Dolichni. Boukovine.

51. Дзвіниця
XVIII в. с. Шепарівка, пов. Коломия, Галичина.
51. Campanile
XVIIIe s. vil. Sheparivka. Dist. Kolomyja. Galicie.

52. Дзвіниця
XIX в. с. Красноставці, Галичина.
52. Campanile
XIXe s. vil. Krasnostavtsi. Galicie.

53. Дзвіниця
XVIII в. с. Старі Мамаївці, Буковина.
53. Campanile
XVIIIe s. vil. Stary Mamaivtsi. Boukovine.

54. Дзвіниця
XVIII в. с. Задубрівка, Буковина.
54. Campanile
XVIIIe s. vil. Zadoubrivka. Boukovine.

55. Дзвіниця XIX в. с. Акрешори, пов. Печеніжин, Галичина
55. Campanile XIXe s. vil. Akrechory. Dist. Petchénijyn. Galicie.

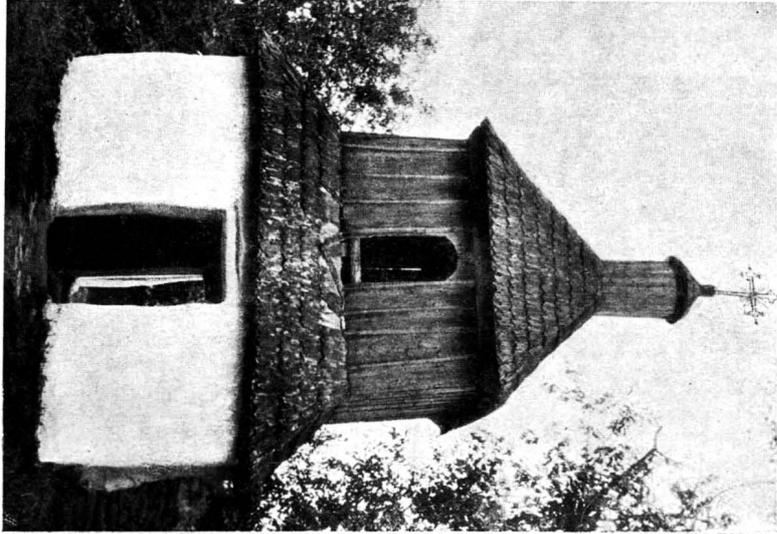
56. Дзвіниця XVIII в. с. Ямне, пов. Надвірна, Галичина.
56. Campanile XVIIIe s. vil. Yamné. Dist. Nadvirna. Galicie.

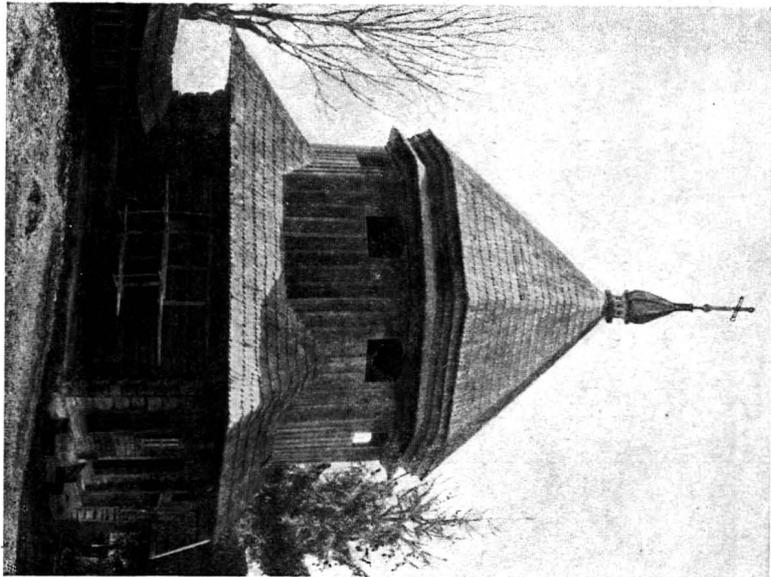
57. Дзвіниця поч. XIX в. с. Барбівці, Буковина.
57. Campanile XIXe s. vil. Barbivtsi. Boukovine.

58. Дзвіниця XIX в. с. Станівці Долішні, Буковина.
58. Campanile XIXe s. vil. Staniivtsi Doliehni Boukovine.

59. Дави́ниця ХVІІІ в. с. Сенжар, Хотинськ. пов.
59. Samranile XVIIIe s. vil. Senjar. Dist. Khotyn.

60. Дави́ниця ХІХ в. с. Калинківці, Бучовина.
60. Samranile XIXe s. vil. Kalynkivtsi. Buczovine.

62. Дзвіниця XVIII в. с. Орошени, Буковина.
62. Campanile XVIIIe s. vil. Orosheny. Boukovine.

61. Дзвіниця поч. XIX в. с. Стреїнци, Хотинськ. пов.
61. Campanile XIXe s. vil. Strointsy. Dist. Khotyn.

63. Дзвінниця поч. XIX в. с. Фітьків, пов. Надвірна, Галичина.
63. Campanile com. XIXe s. vil. Fitkiv. Dist. Nadvirna. Galicie.

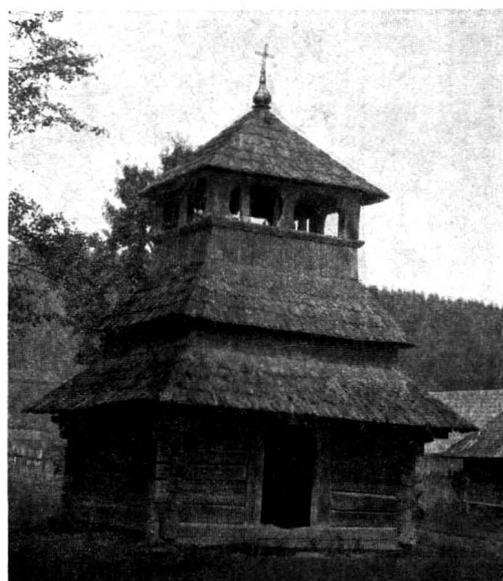
64. Дзвіниця поч. XIX в. м. Космач, пов. Печеніжин, Галичина
64. Campanile com. XIXe s. vil. Kosmatch. Dist. Petchénijyn.

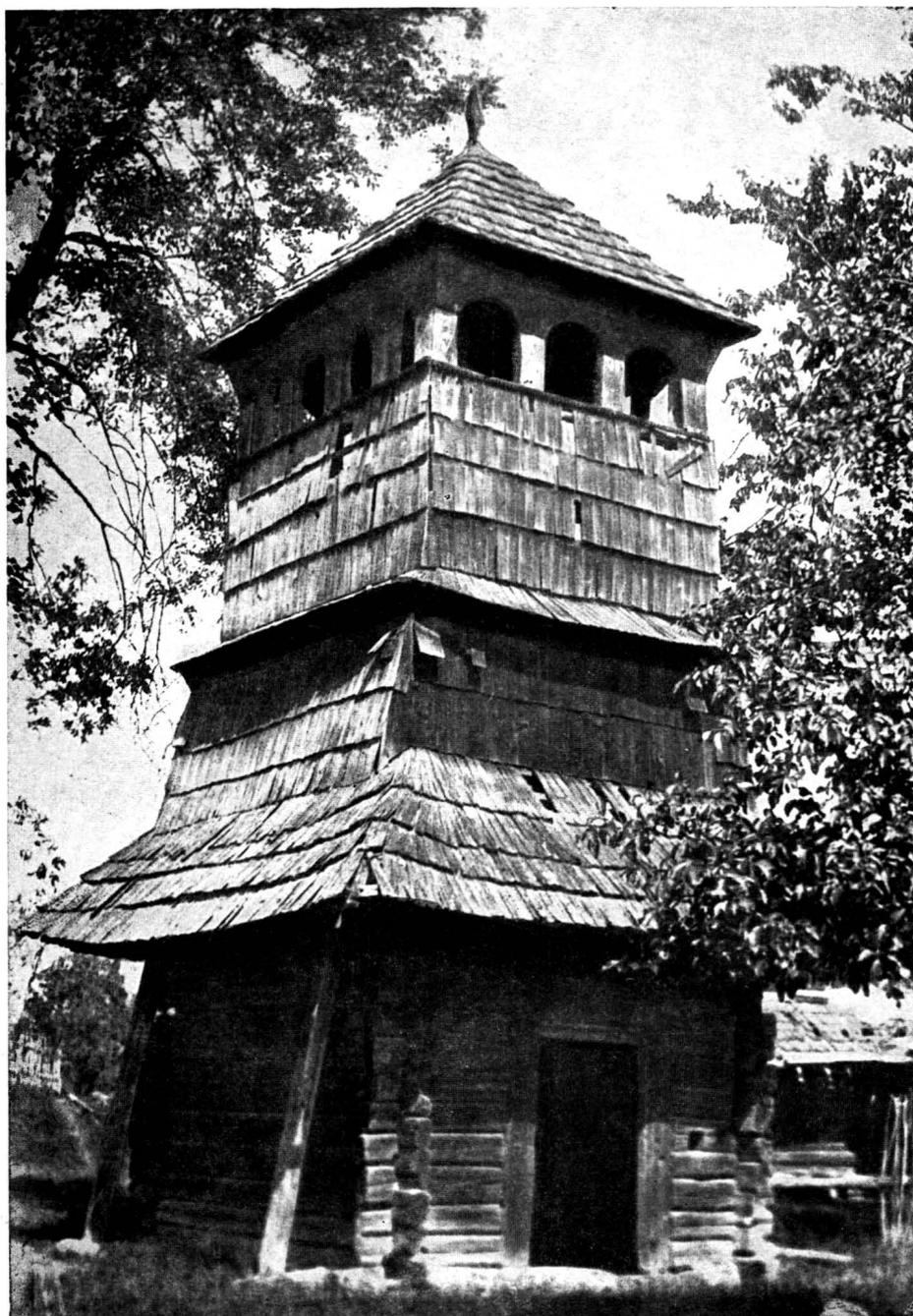
65. Дзвіниця XIX в. с. Забереже, пов. Станіславів, Галичина.
65. Campanile XIXe s. vil. Zaberejé. Dist. Stanislaviv. Galicie.

66. Дзвіниця XIX в. с. Колодіївка, пов. Станіславів, Галичина.
66. Campanile XIXe s. vil. Kolodivka. Dist. Stanislaviv. Galicie.

67. Дзвіниця 1746 р. с. Ослав Білий, пов. Надвірна, Галичина.
67. Campanile 1746. vil. Oslav Bilyi. Dist. Nadvirna. Galicie.

68. Дзвіниця XVIII в. с. Добротів, Галичина.
68. Campanile XVIIIe s. vil. Dobrotiv. Galicie.

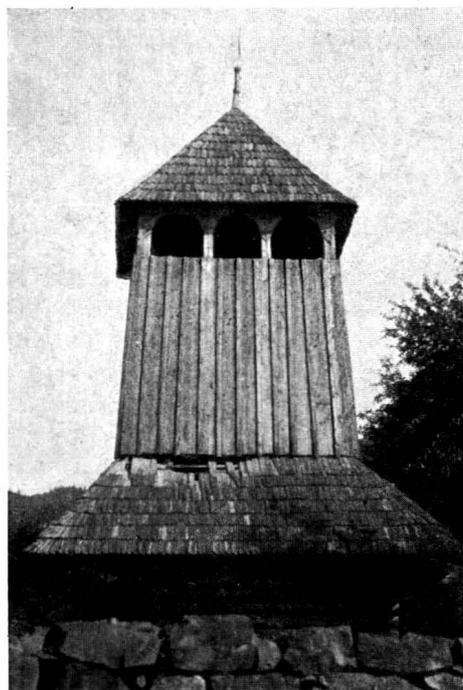
69. Дзвіниця XIX в. с. Росівна, пов. Богородчани, Галичина.
69. Campanile XIXe s. vil. Rossivna. Dist. Bohorodchany. Galicie.

70. Дзвіниця XVIII в. с. Нові Мамаївці, Буковина.
70. Campanile XVIIIe s. vil. Novi Mamaivtzi. Boukovine.

71. Дзвіниця XVIII в. с. Задібрівці, пов. Снятин, Галичина.
71. Campanile XVIIIe s. vil. Zadibrivtsi. Dist. Sniatyn. Galicie.

72. Дзвіниця XVIII в. с. Шешори, Галичина.
72. Campanile XVIIIe s. vil. Shechory. Galicie.

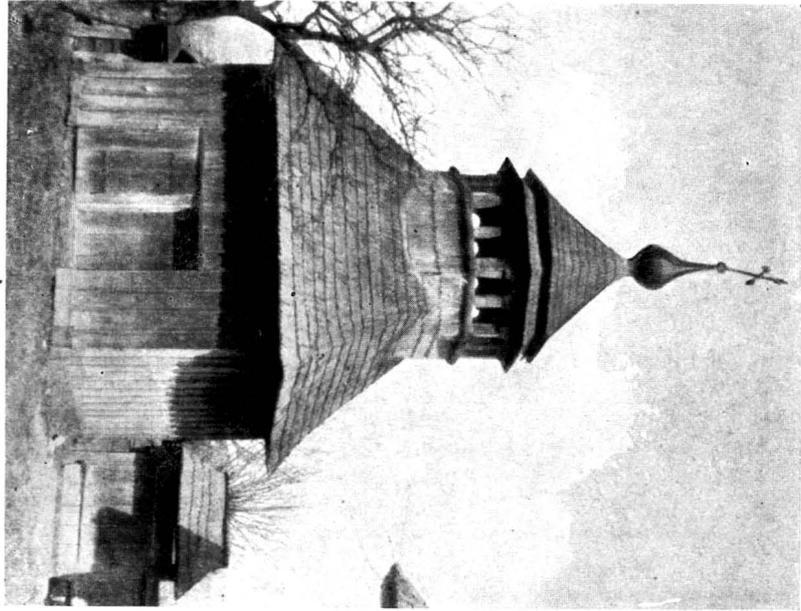
73. Дзвіниця XIX в. с. Кобилець, пов. Коломия, Галичина.
73. Campanile XIXe s. vil. Kobylets. Dist. Kolomya. Galicie.

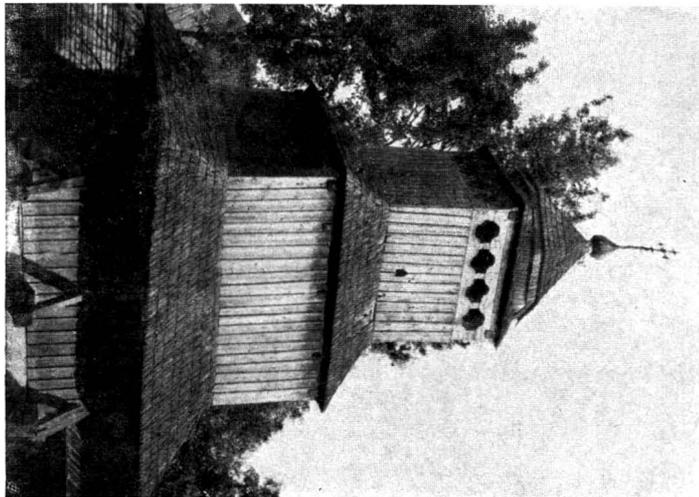
75. Дзвіниця XIX в. с. Хлібичин, пов. Снятин. Галичина.
75. Campanile XIXe s. vil. Khlitbytchyn. Dist. Sniatyn. Galicie.

74. Дзвіниця XIX в. с. Мликулчин, пов. Надвірна, Галичина
74. Campanile XIXe s. vil. Mlykoulutchn. Dist. Nadvirna. Galicie.

76. Дзвіниця XVIII в. с. Любківці, гов. Сягущі, Галичина.
76. Sampranile XVIIIe s. vil. Lubkivci; Dist. Sniatyn. Galicie.

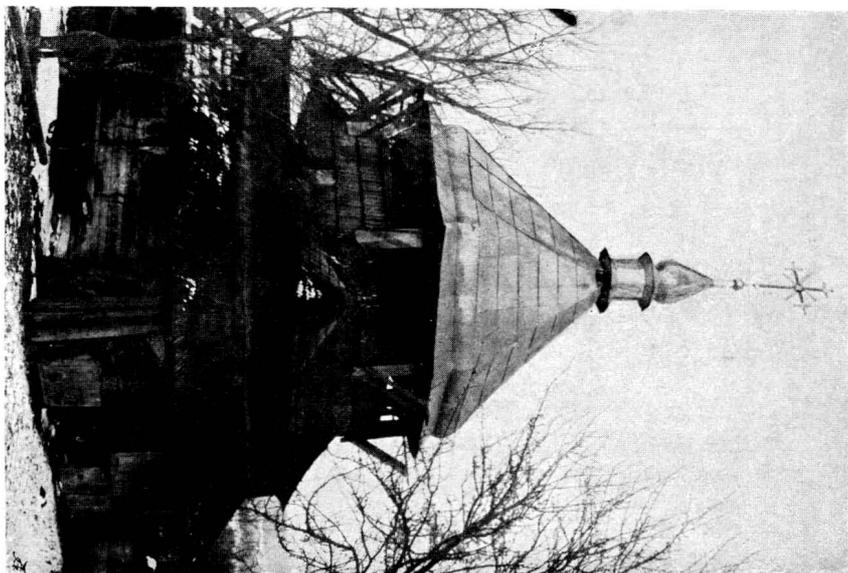

77. Дзвіниця XIX в. м. Пістинь, Галичина.
77. Sampranile XIXe s. vil. Pistynne. Galicie.

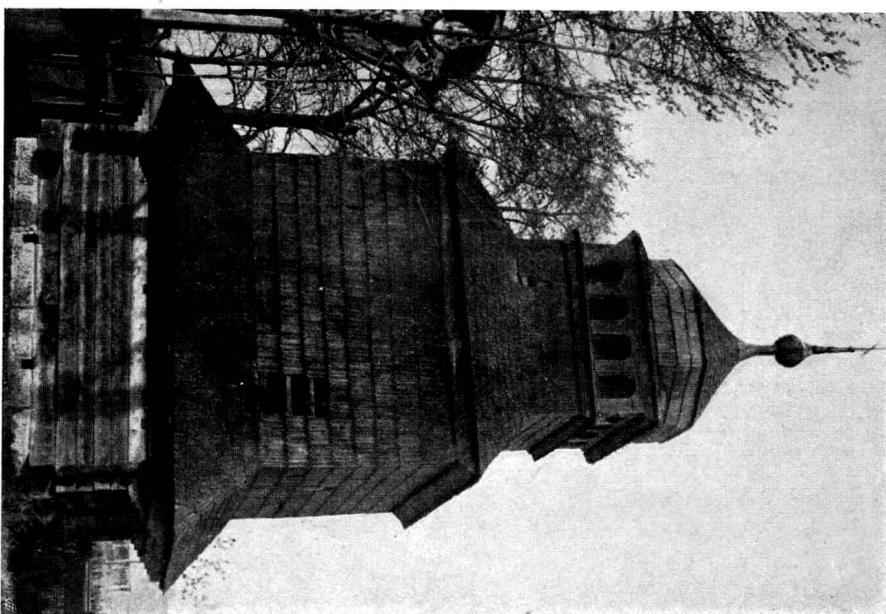

78. Дзвіниця XVIII в. с. Добровляни, пов. Заліщики, Галичина.

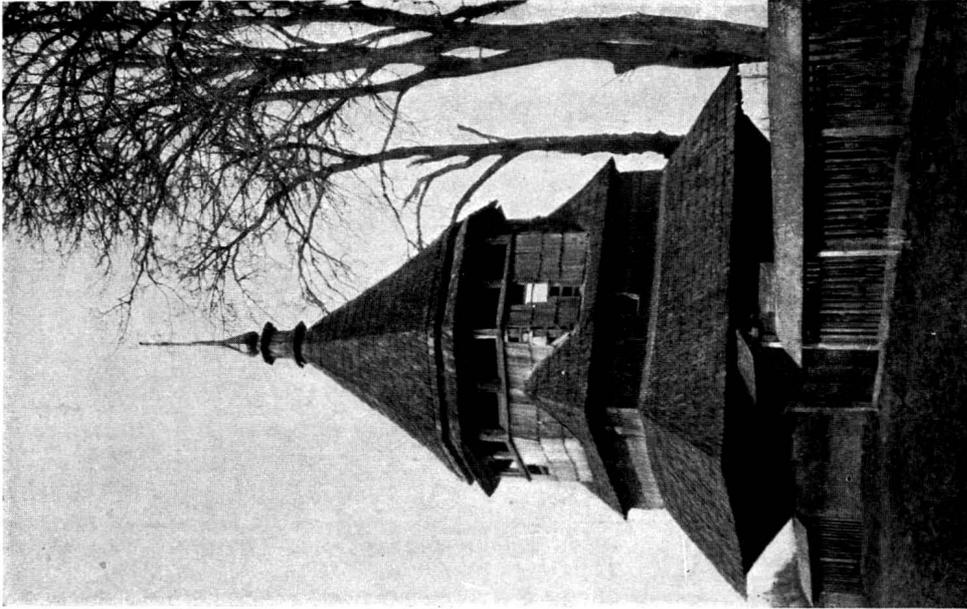
78. Campanile XVIIIe s. vil. Dobrovliany. Dits. Zalichtchyki Galicie.

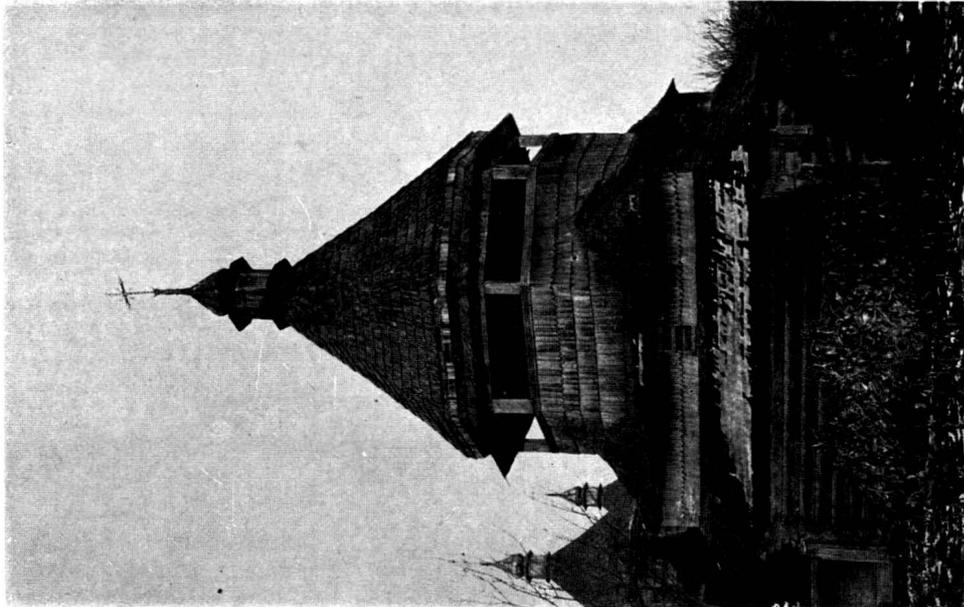
79. Дзвіниця XVIII в. с. Бузачин, пов. Коломия, Галичина.
79. Samranie XVIIIe s. vil. Buzachynsky. Dist. Kolomya. Galicie.

80. Дзвіниця XIX в. с. Хлібичин, пов. Снятин, Галичина.
80. Samranie XIXe s. vil. Khlibychyn. Dist. Sniatyn. Galicie.

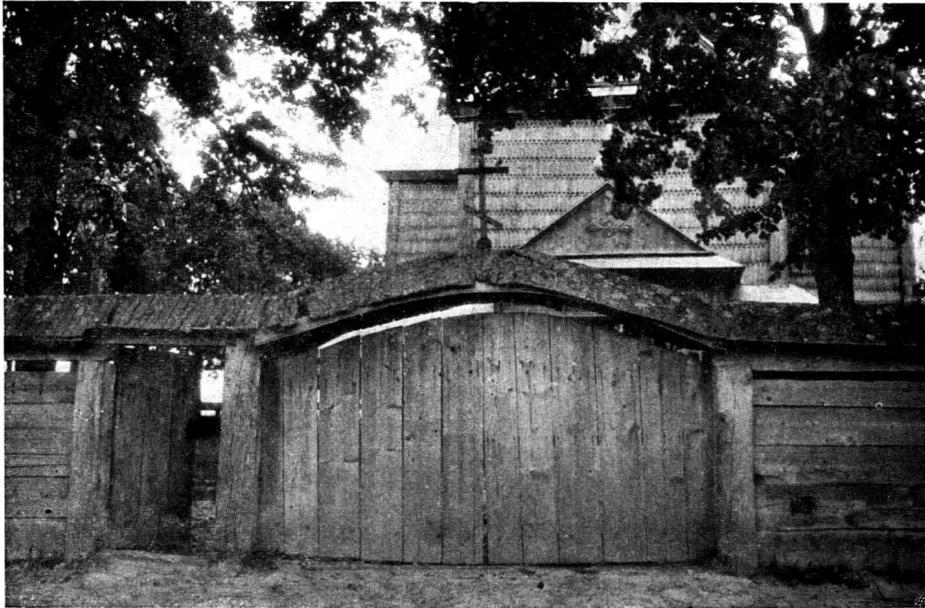
82. Дзвіниця XVIII в. с. Семаківці, пов. Коломия, Галичина.
82. Campanile XVIIIe s. vil. Semakivtsi. Dist. Kolomya. Galicie.

81. Дзвіниця XVIII в. с. Балинці, пов. Гвоздець, Галичина.
81. Campanile XVIIIe s. vil. Balyntsi. Dist. Gvozdets. Galicie.

83. Дзвіниця XVIII в. м. Печеніжин, пов. Коломил, Галичина.
83. Campanile XVIIIe s. bourg de Fétchéniyn. Dis. Kolomya. Galicie.

84. Ворота с. Іванківці. пов. Коломия, Галичина.
84. Porte vil. Ivankivtsi. Dist. Kolomya. Galicie.

85. Ворота с. Микитинці пов. Станиславів, Галичина.
85. Porte vil. Mykytyntsi. Dist. Stanislaviv. Galicie.

86. Церковні ворота с. Балинці, пов. Гвоздець, Галичина.
86. Porte vil. Balyntsi. Dist. Hvozdetz. Galicie.

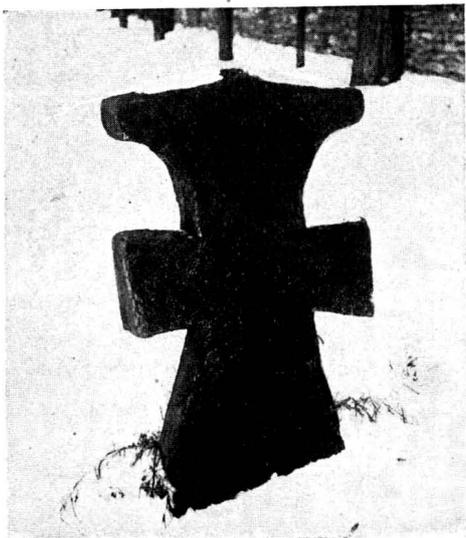
87. Церковні ворота с. Семаківці, пов. Коломия, Галичина.
87. Porte vil. Semakivtsi. Dist. Kolomya. Galicie.

88. Плита надгробна с. Данківці,
Хотинськ. пов., Бессарабія.
88. Dalle tombale vil. Dankivtsi. Dist.
Khotyn. Bessarabie.

89. Плита надгробна XIX в. с. Дан-
ківці, Хотинськ. пов., Бессарабія.
89. Dalle tombale XIXe s. vil. Dankivtsi.
Dist. Khotyn. Bessarabie.

90. Хрест XVIII в. с. Чернятин, пов.
Городенка, Галичина.
90. Croix XVIIIe s. vil. Tcherniatyn.
Dist. Horodenka. Galicie.

91. Плита надгробна XIX в. с. Дан-
ківці, Хотинськ. пов., Бессарабія.
91. Dalle tombale XIXe s. vil. Dankivt-
si. Dist. Khotyn. Bessarabie.

92. Хрест надгробний м. Печеніжин,
пов. Коломия, Галичина.
92. Croix tombale en bois. Petchenijyn.
Dist. Kolomya. Galicie.

93. Хрест надгробний м. Печеніжин, пов.
Коломия, Галичина.
93. Croix tombale. Petchenijyn.
Dist. Kolomya. Galicie.

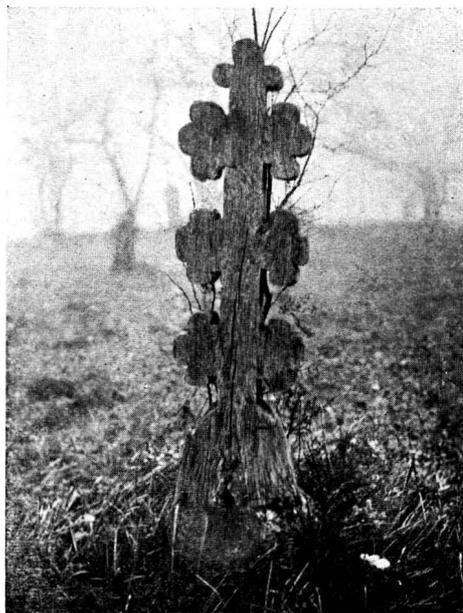
94. Хрест надгробний м. Печеніжин,
пов. Коломия, Галичина.
94. Croix tombale. Petchenijyn. Galicie.

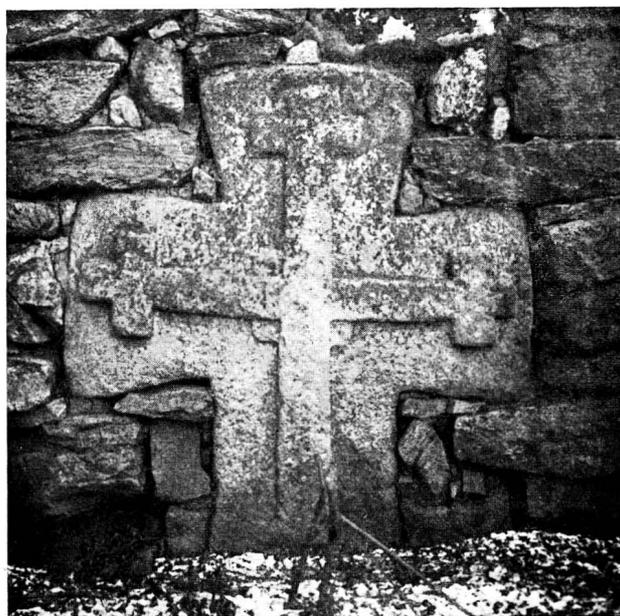
95. Хрест надгробний 1889 р. Печеніжин,
Галичина.
95. Croix tombale 1889. Petchenijyn. Galicie.

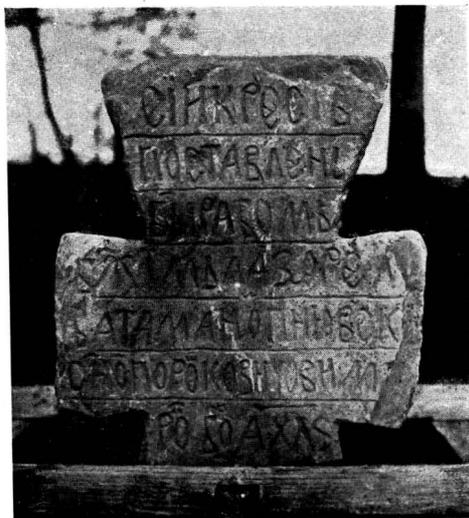
96. Хрест надгробний м. Печеніжин,
Галичина.
96. Croix tombale. Petcheniżyn. Galicie.

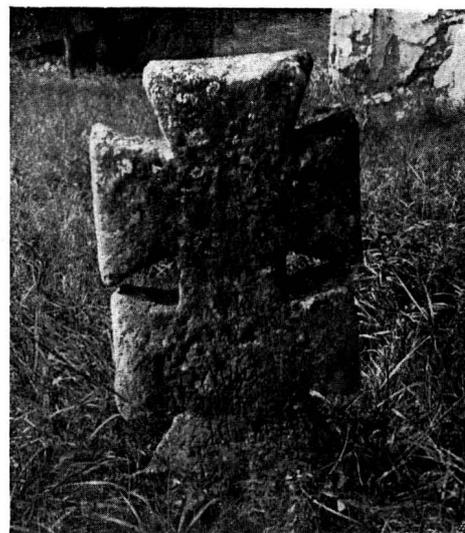
97. Хрест надгробний м. Печеніжин,
Галичина.
97. Croix tombale. Petcheniżyn. Galicie.

98. Хрест надгробний кінця XVIII в. Могилів Подільський.
98. Croix tombale. fin. XVIIIe s. Mohyliv. Podilsk.

99. Хрест надгробний 1636 р. с. Назавизів,
пов. Надвірна, Галичина.
99. Croix tombale 1636. vil. Nazaviziv.
Distr. Nadvirna. Galicie.

100. Хрест надгробний, шостираменний
Галичина.
100. Croix tombale.
Galicie.

101. Хрест надгробний XVIII в. Могилів Под.
101. Croix tombale XVIIIe s. Mohyliv. Pod.

102. Хрест надгробний XVIII в. Могилів Под.
102. Croix tombale XVIIIe s. Mohyliv. Pod.

103. Плита надгробна XVIII в.
Могилів Под.
103. Dalle tombale. XVIIIe s. Mohyliv. Pod.

104. Плита надгробна XVIII в.
Могилів Под.
104. Croix tombale XVIIIe s. Mohyliv. Pod.

105. Хрест надгробний 1779 р. м. Переяслав на Полтавщині.
105. Croix tombale 1779. Pereiaslav. gouv. Poltava.

106. Хрест надгробний 1790 р. Могилів Под.
106. Croix tombale 1790. Mohyliv. Pcd.

107. Хрест надгробний 1753 р. Могилів Под.
107. Croix tombale 1753. Mohyliv. Pod.

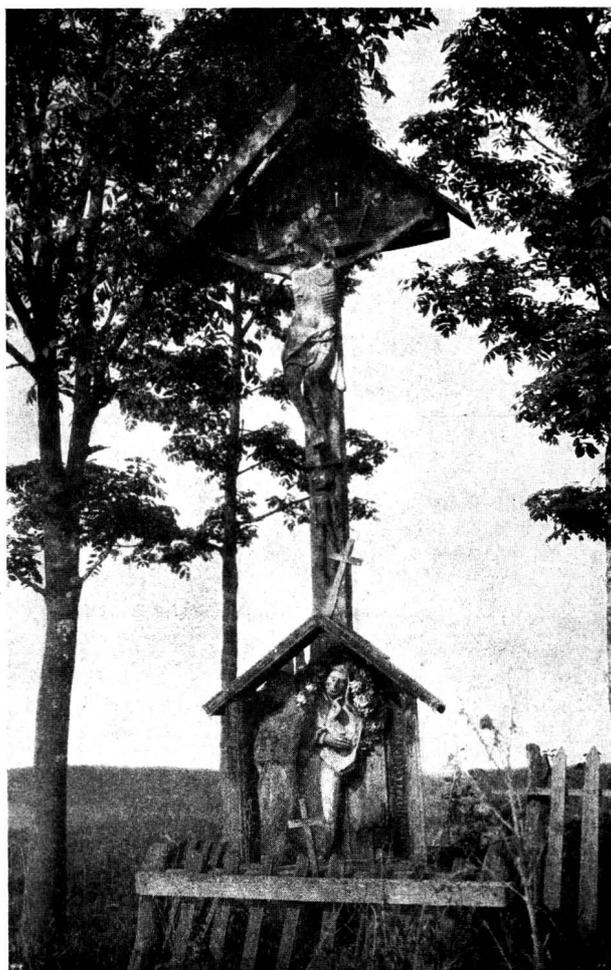

108. Хрест надгробний 1778 р. Могилів Под.
108. Croix tombale 1778. Mohyliv. Pod.

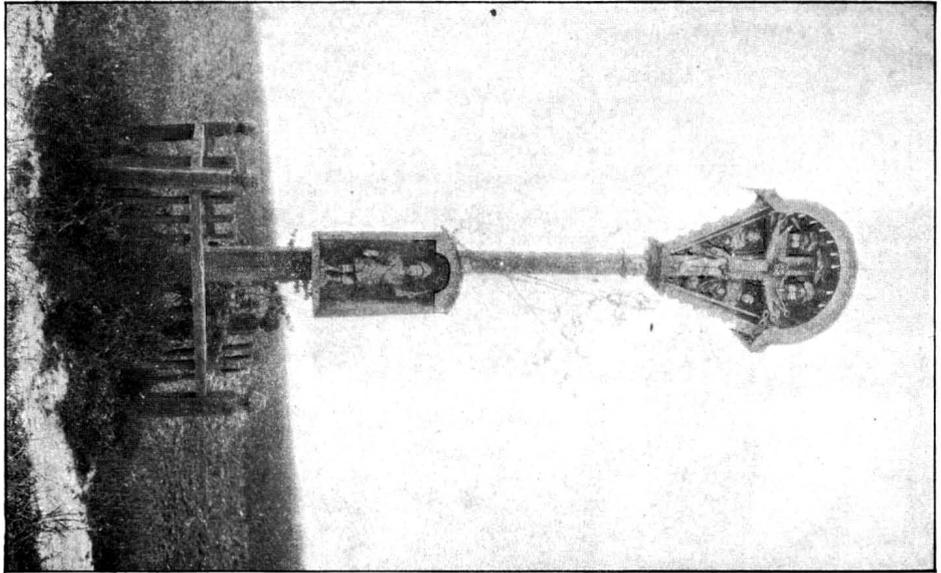
109. Хрест надгробний 1817 р. с. Серафінці, пов. Городенка,
Галичина.

109. Croix tombale 1817. vil. Serafyntsi. Dist. Horodenka. Galicie.

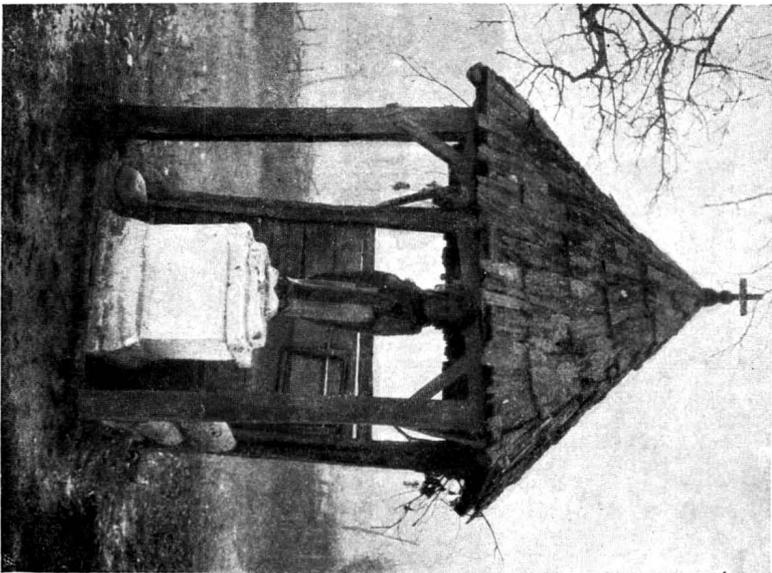

110. Фігура с. Іванівці, пов. Коломия, Галичина.

110. Crucifix vil. Ivanivtsi. Dist. Kolomya. Galicie.

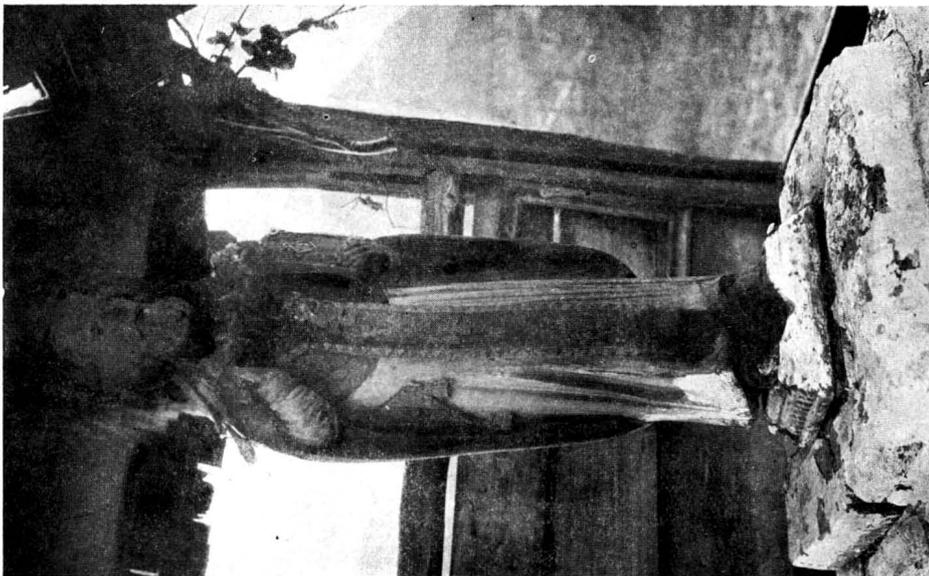
111. Фігура с. Іванківка, пов. Надвірна, Галичина.
111. „Figure“ (Србиї) вл. Іванківка. Dist. Nadvirna. Galicie.

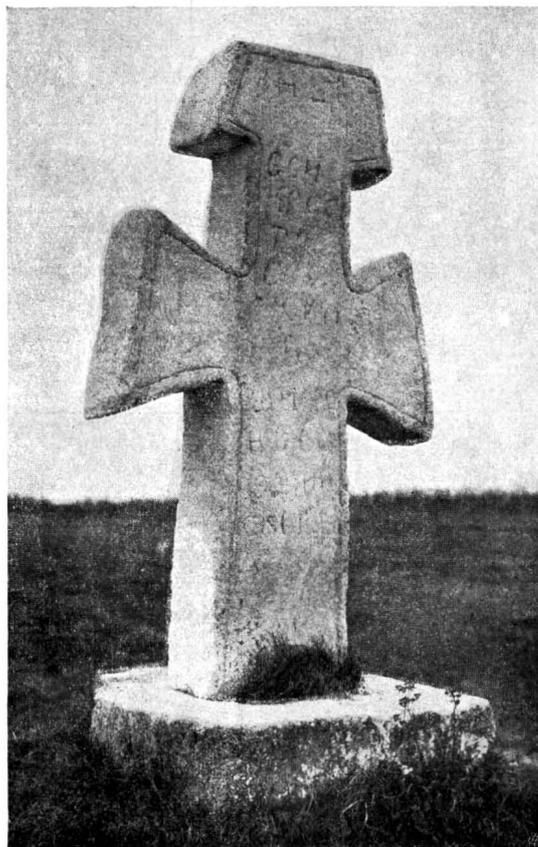
112. Каплиця с. Саджавка, пов. Надвірна, Галичина.
112. Chapelle v.l. Sadjavka. Dist. Nadvirna Galicie.

114. Фігура с. Ворохта, пов. Надвірна, Галичина.
114. Crucifix vil. Vorochta, Dist. Nadvirna, Galicie.

113. Статуя св. Миколая з каплиці № 111.
113. Statue de s-nt Nikolas de chapelle № 111.

115. Хрест придорожній с. Залуче, пов. Снятин, Галичина.
115. Croix au bord de la route vil. Zaloutché. Dist. Sniatyn. Galicie.

116. Капличка с. Ржавинці, Буковина.
116. Chapelle vil. Rjavynzi. Boukovine.

117. Капличка с. Чернятин, пов. Городенка, Галичина.
117. Chapelle vil. Tcherniatyn. Dist. Horodenka. Galicie.

118. Капличка с. Березів Середній, пов. Печеніжин, Галичина.
118. Chapelle vil. Bereziv Sredny. Dist. Petchénijyn. Galicie.

119. Капличка с. Ослав Білий, пов. Надвірна, Галичина.
119. Chapelle vil. Oslav Bilyi. Dist. Nadvirna. Galicie.

120. Капличка м. Солотвина, пов. Богородчани, Галичина.
120. Chapelle bourg Solotvyna. Dist. Bohorodchany. Galicie.

121. Капличка с. Дора, пов. Надвірна, Галичина.
121. Chapelle vil. Dora. Dist. Nadvirna. Galicie.

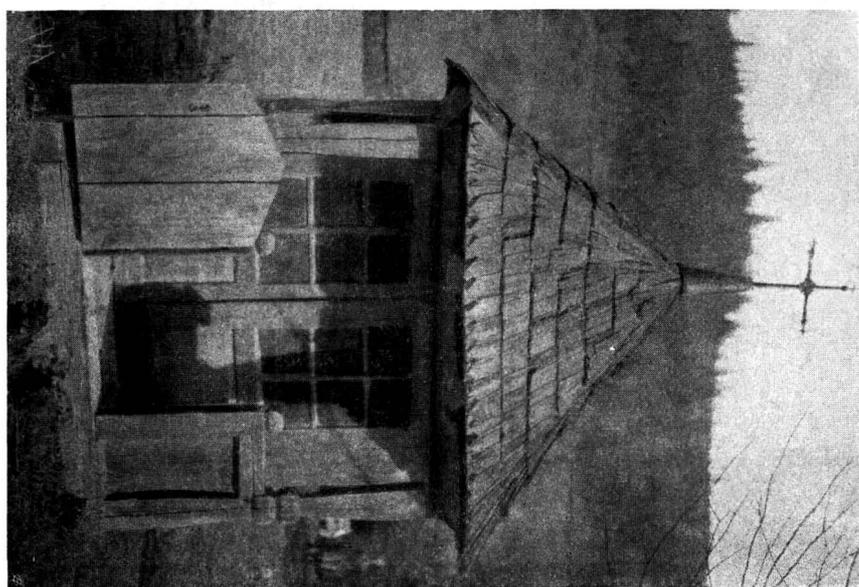
122. Капличка с. Княждвір, пов. Печенізин, Галичина.
122. Chapelle vil. Kniajdvir. Dist. Petchénijyn. Galicie.

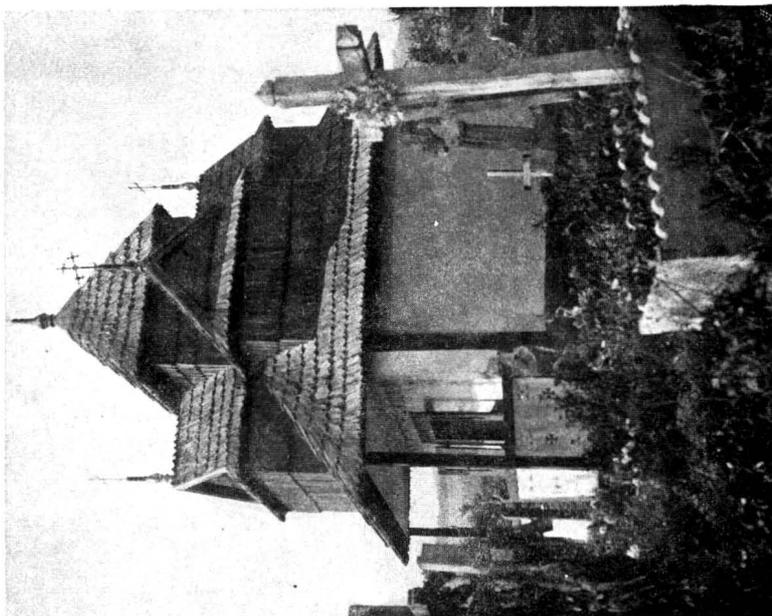
123. Капличка с. Підгайчики, пов. Коломия, Галичина.
123. Chapelle vil. Pidhaytchyky. Dist. Kolomya. Galicie.

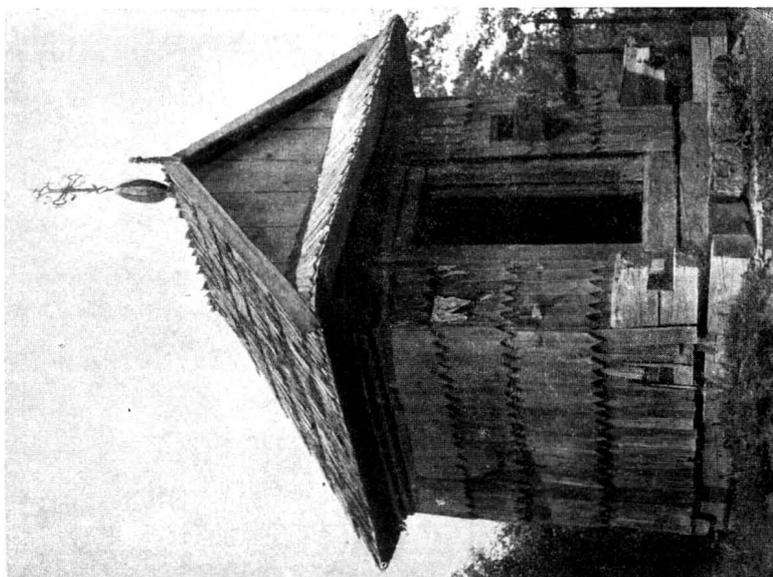
124. Капличка с. Ланчин, пов. Надвірна, Галичина.
124. Chapelle vil. Lanteryn. Dist. Nadvırna. Galicie.

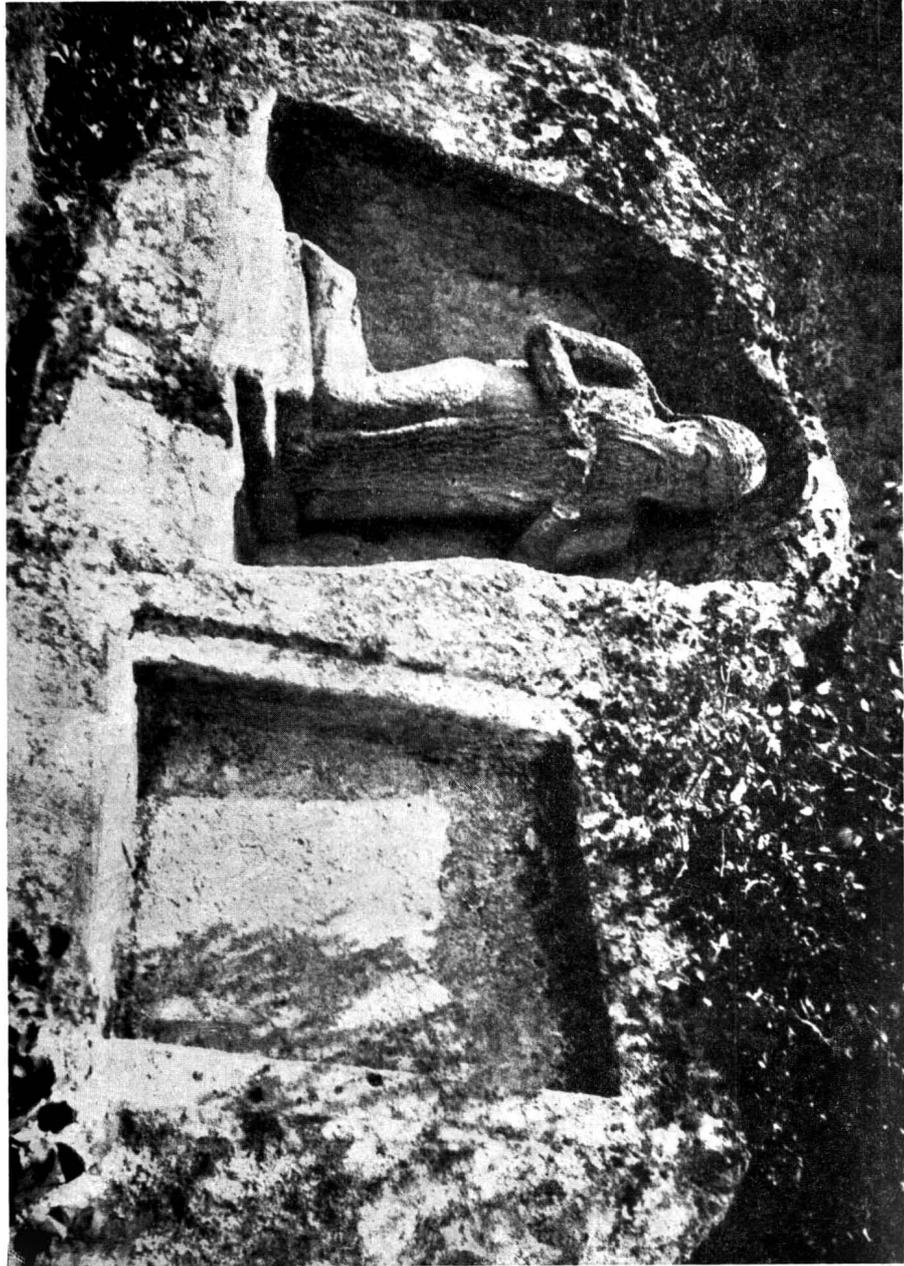
125. Капличка с. Татарів, пов. Надвірна, Галичина.
125. Chapelle vil. Tatariv. Dist. Nadvırna. Galicie.

127. Капличка с. Ворохта, пов. Надвірна, Галичина.
127. Chapelle vil. Vorokhta. Dist. Nadvirna. Galicie.

126. Капличка с. Ворохта, пов. Надвірна, Галичина.
126. Chapelle vil. Vorokhta. Dist. Nadvirna. Galicie.

128. Горельєф — св. Онуфрій, с. Касперівці, пов. Заліщики, Галичина.
128. Haut-relief de St. Onuphre vil. Kasperiwtsi. Dist. Zalkischel-ukr. Galicie.

